

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΠΕ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΕΙΣ

Όνοματεπώνυμο φοιτητού: Κωστόπουλος- Μήτσας Γ. Γεώργιος
Αριθμός Μητρώου: 1340200400276 Εξάμηνο: Η'
Όνομα Διδάσκοντος Καθηγητού: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Ιστορική αναδρομή	5
Νομική φύση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι	7
(α) Γενικά.....	7
(β) Συλλογικός χαρακτήρας του δικαιώματος	7
(γ) Η ατομική φύση του δικαιώματος.....	8
(δ) Η πολιτική φύση του δικαιώματος.....	9
(ε) Η μικτή φύση του δικαιώματος.....	10
Η έννοια της συνάθροισης	11
Είδη συναθροίσεων.....	13
(α) Ιδιωτική συνάθροιση.....	13
(β) Δημόσια συνάθροιση	14
(γ) Συναθροίσεις σε κλειστό χώρο και υπαίθριες.....	15
(δ) Κινητές συναθροίσεις.....	16
(ε) Άλλες κατηγορίες συναθροίσεων	18
Η έννοια της ήσυχης και άοπλης συνάθροισης	19
Το περιεχόμενο του δικαιώματος της συνάθροισης	22
Ο ρόλος της αστυνομικής αρχής.....	24
(α) Η παρουσία της αστυνομίας στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις.....	24
(β) Η απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων	25
Οριοθετήσεις του δικαιώματος του συνέρχεσθαι	27
Περιορισμοί της ελευθερίας του συνέρχεσθαι στο πλαίσιο ειδικών κυριαρχικών σχέσεων.....	28
Φορείς και αποδέκτες του δικαιώματος της συνάθροισης.....	30
(α) Φορείς του δικαιώματος.....	30
(β) Αποδέκτες του δικαιώματος.....	32
Χρήση οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης στις συναθροίσεις.....	33
Συμπεράσματα	35
Παράρτημα	36
(α) Περίληψη	36
(β) Λήμματα.....	37
(γ) Νομολογία	38
(δ) Βιβλιογραφία.....	40

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΑΚ: Αστικός κώδικας
ΑΠ: Άρειος Πάγος
ΑΡΜ: Αρμενόπουλος (νομικό περιοδικό)
αρ.: αριθμός
β.δ.: βασιλικό διάταγμα
γνωμοδ. Εισαγ. ΑΠ: γνωμοδότηση Εισαγγελέα Αρείου Πάγου
γνωμοδ. Εισαγ. Πρωτ.: γνωμοδότηση Εισαγγελέα Πρωτοδικείου
γνωμοδ. Εφ. Λαρίσης: γνωμοδότηση Εφετείου Λαρίσης
εδ.: εδάφιο
Εκδ.: Εκδόσεις
επ.: επόμενα
ΕΣ: Ελεγκτικό Συνέδριο
κτλ.: και τα λοιπά
ΜΠλημΑθ: Μονομελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών
Ν: Νόμος
ΝΔ: Νομοθετικό διάταγμα
ΝοΒ: Νομικό Βήμα (νομικό περιοδικό)
Ολομ.: Ολομέλεια
παρ.: παράγραφος
περ.: περίπτωση
περιθ.: περιθώριο
Ποιν. Χρ.: Ποινικά Χρονικά (νομικό περιοδικό)
π.χ.: παραδείγματος χάριν
σ.: σελίδα
Σ: Σύνταγμα
ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας
τ.: τόμος
Τμ.Δ': Τμήμα Δ'
Τριμ. Πλημ.: Τριμελές Πλημμελειοδικείο
υποσ.: υποσημείωση
ΦΕΚ: Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενό της τις συναθροίσεις. Θα επιχειρηθεί μία όσο το δυνατόν πληρέστερη παρουσίαση των ζητημάτων τα οποία άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με αυτές, με στόχο να αποκομίσει ο αναγνώστης μία ασφαλή εικόνα για το συγκεκριμένο θέμα. Έτσι, μεταξύ άλλων θα γίνει αναφορά στην έννοια της συνάθροισης, καθώς επίσης και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά –νομική φύση, περιεχόμενο, οριοθετήσεις και περιορισμοί, φορείς και αποδέκτες- του αντίστοιχου δικαιώματος, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος.

Οι συναθροίσεις θεωρούνται ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό μέσο για την ηχηρή προβολή μίας γνώμης ή τη δυναμική διεκδίκηση της ικανοποίησης κάποιου αιτήματος. Χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας συνάθροισης αποτελεί η σύμπραξη πλειόνων προσώπων, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό της έντασης του μεταδιδόμενου από τους συμμετέχοντες μηνύματος με ρυθμό γεωμετρικής προόδου. Δεν αποκλείεται μάλιστα, όπως έχει αποδειχθεί και ιστορικά, μία συνάθροιση να προσλάβει τη μορφή επανάστασης και ευθείας αμφισβητήσεως μιας παγιωμένης εξουσίας. Γι' αυτό το λόγο τα πάσης φύσεως απολυταρχικά καθεστώτα αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερη εχθρότητα το δικαίωμα του συνέρχεσθαι. Έτσι, είτε απαγορεύουν τις συναθροίσεις είτε, ακόμα κι αν τις κατοχυρώνουν θεωρητικά, σπεύδουν να αδρανοποιήσουν πλήρως το σχετικό δικαίωμα στην πράξη. Από τα παραπάνω προκύπτει αναμφίβολα μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο δημοκρατικό πολίτευμα και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, το οποίο μεταξύ άλλων μπορεί να αποτελεί και πρόσφορο έδαφος για την εκκόλαψη και άσκηση και άλλων ατομικών ελευθεριών, όπως η ελευθερία έκφρασης της γνώμης ή η θρησκευτική ελευθερία. Οι συναθροίσεις παρά τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές μεταβολές που έχουν συντελεστεί, εξακολουθούν και σήμερα να έχουν ιδιαίτερη σημασία και να συγκεντρώνουν στους κόλπους τους πληθώρα συμμετεχόντων που επιθυμούν να διαμαρτυρηθούν ή να προβάλλουν κάποιο αίτημα. Ειδικότερα στη χώρα μας, οι διαδηλώσεις είναι σύνηθες αν όχι καθημερινό φαινόμενο, το οποίο μάλιστα συνδεόμενο με μια σειρά από άλλα ακανθώδη ζητήματα, δίνει λαβή για εκτενή σχολιασμό, αλλά και γεννά έντονους προβληματισμούς, τόσο σε πολιτικό όσο και σε καθαρά νομικό επίπεδο.

Ιστορική αναδρομή

Η ελευθερία των συναθροίσεων (public meetings) έλκει την καταγωγή της από την Αγγλία, όπου η ανάπτυξή της υπήρξε νομολογιακή. Στην αγγλική θεωρία και πράξη συναντούμε αρχικώς το δικαίωμα της δημόσιας συνάθροισης όχι ως αυτοτελές και ειδικό, αλλά ως παρεπόμενο της προσωπικής ελευθερίας και της ελευθερίας του λόγου¹, με τις οποίες εμφανίζει μια ιδιαίτερα στενή σύνδεση. Οι συναθροίσεις είναι λοιπόν ελεύθερες, επειδή παρέχουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να συναντώνται, να συζητούν και να ανταλλάσσουν απόψεις, όποτε θέλουν, υπό την προϋπόθεση ότι σέβονται τους νόμους του κράτους.

Για πρώτη φορά γραπτή διακήρυξη της ελευθερίας του συνέρχεσθαι παρατηρείται ιστορικά στα κείμενα της αμερικανικής και της γαλλικής επανάστασης. Έτσι η πρώτη τροποποίηση (First Amendment) του αμερικανικού ομοσπονδιακού συντάγματος το 1791 απαγόρευσε στο Κογκρέσο να θεσπίζει νόμους που περικόπτουν το δικαίωμα του λαού να συναθροίζεται ειρηνικά (“the right of the people peacefully to assemble”). Από την πλευρά τους τα γαλλικά επαναστατικά κείμενα του 1791 και του 1793 μεταξύ άλλων αναγνώριζαν το δικαίωμα των πολιτών να συνέρχονται ήσυχα και άοπλα (“la liberté des citoyens de s’ assembler paisiblement et sans armes”).²

Τα ελληνικά επαναστατικά συντάγματα αντίθετα δεν κάνουν καθόλου μνεία στο συγκεκριμένο δικαίωμα. Το γεγονός αυτό κατά τον Α. Ράικο³ είναι δηλωτικό μίας πρωτοτυπίας και μίας σε μεγάλο βαθμό πνευματικής ανεξαρτησίας των ελληνικών επαναστατικών διακηρύξεων σε σχέση με άλλες διακηρύξεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων της εποχής και ιδίως τις γαλλικές. Το Σύνταγμα του 1844 που θεσπίστηκε επί βασιλέως Όθωνος επίσης δεν περιελάμβανε ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι εξαιτίας του φόβου ταραχών κατά τις συγκεντρώσεις λόγω της ιδιόζουσας ιδιοσυγκρασίας των Ελλήνων. Γινόταν πάντως δεκτό κατά μία γνώμη πως το εν λόγω δικαίωμα ίσχυε και υπό το κράτος του Συντάγματος του 1844, αφού μεταξύ άλλων θεωρούνταν αναγκαία προϋπόθεση για την άσκηση του συνταγματικώς θεμελιωμένου δικαιώματος της αναφοράς προς τις αρχές.⁴ Στην ελληνική συνταγματική ιστορία για πρώτη φορά ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας των συναθροίσεων καταγράφεται στο Σύνταγμα του 1864 και ειδικότερα στο

---

¹ Α.Ι.Σβώλου-Γ.Κ.Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1955, σ.189, υποσημείωση 9

² Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Εκδ.Σάκουλα, σ.284

³ Ράικος, Αι διακηρύξεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Ελληνικής Επανάστασης, σ.5 επ.

⁴ Βλ. Ν.Παπαδούκα, Ιππόδαμος, Αρχές του Συνταγμ. Δικ. 1848, σ.155 επ.

άρθρο 10, παρά τις αντιδράσεις που παρατηρήθηκαν εκ μέρους κάποιων πληρεξουσίων και κυρίως του Καλλιγιά.⁵ Ως πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν η διάταξη του άρθρου 19 του βελγικού Συντάγματος του 1831 –η οποία σημειωτέον είχε ιδιαίτερη απήχηση στον ευρωπαϊκό χώρο- και κυρίως η διάταξη του άρθρου 93 του Συντάγματος της Δανίας του 1848. Το τελευταίο μάλιστα θεωρήθηκε ότι εξασφάλιζε κατά τρόπο πληρέστερο τις συναθροίσεις απ’ ότι το βελγικό.⁶ Η ίδια διατύπωση επαναλήφθηκε λίγο ως πολύ αναλλοίωτη σε όλα τα επακολουθήσαντα ελληνικά συντάγματα μέχρι και το 1952. μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε το Σύνταγμα του 1927, το οποίο σε σχέση με την απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων περιελάμβανε ρητή επιφύλαξη νόμου “καθ’ όν τρόπον θέλει ορίσει ο νόμος”. Κατά την ψήφιση του Συντάγματος⁷ τονίστηκε ότι η νέα ρύθμιση απέβλεπε στον περιορισμό της αστυνομικής αυθαιρεσίας και την καλύτερη προστασία του δικαιώματος.

Μετά από ορισμένες προσθήκες οδηγηθήκαμε σήμερα πλέον στο άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος το οποίο έχει προσλάβει την εξής μορφή: “1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα. 2. Μόνο στις δημόσιες συναθροίσεις στην ύπαιθρο μπορεί να παρίσταται η αστυνομία. Οι συναθροίσεις στην ύπαιθρο μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει”. Αξίζει να σημειωθεί πως πρόκειται για μια διάταξη λιγότερο φιλελεύθερη από εκείνη που είχαν υιοθετήσει προγενέστερα συνταγματικά κείμενα. Σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας η ρύθμιση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι γίνεται με μια πληθώρα διατάξεων –κυρίως το ν.δ. 794/1971 περί δημοσίων συναθροίσεων, το β.δ. 269/1972, το β.δ. 168/1972 και ο ν. 1481/1984, οι οποίες είναι σε μεγάλο βαθμό αντισυνταγματικές⁸, αλλά και αντιφατικές⁹ μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση αλλά και ανασφάλεια δικαίου. Όλα αυτά, όπως είναι φυσικό, έχουν ιδιαίτερα αρνητικό αντίκτυπο στην ακώλυτη άσκηση της εν λόγω ελευθερίας. Η σχετική νομολογία πάντως, αν και ελάχιστη, είναι περιοριστική των εξουσιών της αστυνομίας και ενισχυτική του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Με βάση τα παραπάνω σκόπιμη κρίνεται μια νομοθετική παρέμβαση για την πληρέστερη και πιο αποτελεσματική εξειδίκευση της συνταγματικής επιταγής.

---

⁵ Βλ. για τις σχετικές συζητήσεις εις Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνελεύσεως, τ.ΣΤ΄, 1865, σ.72 επ.

⁶ Παναγιώτη Β.Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος τρης συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.50

⁷ Βλ. Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της Α΄ Βουλευτικής περιόδου

⁸ Βλ. ΜΠλημΑθ 13005/76

⁹ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, σ.826 υποσημείωση 10 για την εγκύκλιο του Εισαγγελέα του ΑΠ υπ. αρ. 11/1962

Νομική φύση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι

(α) Γενικά

Το δικαίωμα της συνάθροισης ή ελευθερία του συνέρχεσθαι κατά την παραδοσιακή ορολογία τυγχάνει στο πλαίσιο της ελληνικής εννόμου τάξεως συνταγματικής κατοχύρωσης. Ειδικότερα προβλέπεται ρητά στο άρθρο 11 του ισχύοντος συντάγματος, το οποίο, όπως και οι άλλες συνταγματικές διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχει χαρακτήρα επιτακτικό και ισχύει άμεσα. Ως εκ τούτου διαθέτει αυξημένη τυπική ισχύ, κάτι που συνεπάγεται αντίστοιχους περιορισμούς για τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να το καταργήσει.

Σύμφωνα με την κλασική αντίληψη περί θεμελιωδών δικαιωμάτων που κρατεί ακόμη στην Ελλάδα, η εν λόγω διάταξη καθιερώνει μόνο το δικαίωμα της συνάθροισης και δεν περιέχει οποιαδήποτε θεσμική εγγύηση. Η θέση αυτή πάντως από μερίδα της θεωρίας επικρίνεται ως ανεπαρκής και αναποτελεσματική. Υποστηρίζεται έτσι ότι τα δικαιώματα πέρα από τον υποκειμενικό χαρακτήρα που τους προσδίδει η παραδοσιακή ατομιστική θέαση τους, εμφανίζουν και μία έντονη αντικειμενική διάσταση. Ανάλογη διαφωνία παρατηρήθηκε κυρίως στο πλαίσιο της γερμανικής νομικής επιστήμης. Έτσι, οι R. Herzog¹⁰ και I. von Munch¹¹ δε θεωρούν τη συνάθροιση (Versammlung) ως ένα θεσμό του ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου που θα μπορούσε να είναι αντικείμενο συνταγματικής κατοχύρωσης¹². Αντίθετη λύση δέχεται ως ορθότερη ο R.W. Fusslein¹³, ο οποίος κάνει λόγο για θεσμική έννοια του όρου (“Institusgarantie” ή “Institutionnelle Garantie »).

(β) Συλλογικός χαρακτήρας του δικαιώματος

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο γνώρισμα το οποίο παρατηρείται επίσης και σε κάποια άλλα δικαιώματα, όπως η συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα απεργίας (άρθρο 23 του Συντάγματος). Είναι δικαίωμα ομαδικής δράσης και εμφανίζει έναν έντονα συλλογικό χαρακτήρα. Για την άσκηση του δεν αρκεί απλώς και μόνο η δραστηριοποίηση του φορέα του, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13, παρ.1 του Σ), η οποία αποτελεί κλασικό ατομικό δικαίωμα, αλλά απαιτείται η σύμπραξη περισσότερων προσώπων και η ανάπτυξη συλλογικών μορφών διαφοροποίησης. Μάλιστα οι ομάδες ατόμων που μετέχουν στο πλαίσιο μιας συνάθροισης δεν απαιτείται να έχουν προσλάβει καμία ιδιαίτερη μορφή θεσμικής οργάνωσης. Ο πολλαπλασιασμός ακριβώς των δυνάμεων των συμμετεχόντων είναι που προσδίδει στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι έναν

¹⁰ Εις Manz-Durig-Herzog op.cit., τ.Ι, αρ.8, σ.4, αριθ.περιθ.7

¹¹ Στο “Bonner Kommentar”, αρ.8 Zweitbearbeitung, σ.8 επ., αριθ.περιθ.12-14

¹² Παναγιώτη Β.Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.75

¹³ Vereins –und Versammlungsfreiheitung εις Neumann-Nipperdey-Scheuner, die frundrechte, σ.443

ιδιαίτερα δυναμικό χαρακτήρα. Καθίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο εφικτή μια συμμετοχή στο κοινωνικό γίνεσθαι πολύ πιο ηχηρή και αποτελεσματική από ό,τι θα ήταν σε θέση χωριστά ο κάθε άνθρωπος να επιτύχει.

Αυτός ο συλλογικός χαρακτήρας –κοινός στα δικαιώματα ομαδικής δράσης- ακριβώς είναι που δίνει ένα σημείο επαφής με τα κοινωνικά δικαιώματα: πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για δικαιώματα του ανθρώπου όχι τόσο ως ατόμου, όσο μάλλον ως μέλος του κοινωνικού συνόλου κατά την έννοια του άρθρου 25 παρ.1 του Συντάγματος¹⁴. Απευθύνονται, όπως χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί, όχι στον απογυμνωμένο από κάθε κοινωνικό προσδιορισμό αλλά στον άνθρωπο, όπως υπάρχει και ζει στην κοινωνική πραγματικότητα, μαζί με άλλους ανθρώπους, ενταγμένο σε κοινωνικές ομάδες¹⁵. Παρ' όλα αυτά το δικαίωμα του συνέρχεσθαι εξακολουθεί να είναι προσωπικό, αφού ανήκει στα άτομα και δεν έχει κανένα συλλογικό φορέα (π.χ. τη συνάθροιση).

(γ) Η ατομική φύση του δικαιώματος

Αποφασιστικό χαρακτήρα για τον προσδιορισμό της νομικής φύσης ενός θεμελιώδους δικαιώματος έχει η κλασική θεωρία του νομομαθή Georg Jellinek(1851-1911) για την τριμερή διάκριση των δικαιωμάτων σε ατομικά-αμυντικά(status negativus), κοινωνικά(status positivus) και πολιτικά(status activus). Με αφετηρία τη συγκεκριμένη θεωρία –παρά την κριτική που κατά καιρούς έχει ασκηθεί κατ' αυτής- στην επιστήμη¹⁶ έχει επικρατήσει η γνώμη η οποία υπάγει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στον κατάλογο των ατομικών δικαιωμάτων. Αυτή η θέση έχει υιοθετηθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό και από τη νομολογία των δικαστηρίων της χώρας μας¹⁷.

Γύρω από το φορέα του δικαιώματος δημιουργείται μία σφαίρα ελευθερίας, ένας χώρος προστασίας ο οποίος είναι απαλλαγμένος από επεμβάσεις, ελέγχους και παρεισφρήσεις οποιασδήποτε μορφής εκ μέρους της κρατικής εξουσίας(νομοθετικής, εκτελεστικής, δικαστικής). Το άτομο μέσα σε αυτό το χώρο –τα όρια του οποίου προκαθορίζονται από το Σύνταγμα- είναι ελεύθερο να αναπτύσσει πρωτοβουλία και να δρα απερίσπαστο. Γεννιέται δε αγωγή-δικαστικά επιδιώξιμη αξίωση σε βάρος της κρατικής εξουσίας για αποχή από κάθε προσπάθεια παρεμπόδισης της άσκησης του δικαιώματος. Το δικαίωμα βεβαίως, ιδίως μετά την αναθεώρηση του 2001 και τη ρητή εισαγωγή της διαπροσωπικής ενέργειας –κατά μία τουλάχιστον γνώμη- στρέφεται και

¹⁴ Βλ. Μανιατάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1981, σ.245-246

¹⁵ Κώστας Χ.Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002

¹⁶ Α.Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, 1981, σ.20, Α.Ράικου, Παραδόσεις Συνταγμ. Δικαίου τ.Β', τεύχος Α', σ.17, Α.Σβώλου-Γ.Βλάχου *op.cit.* τ.Β', σ.206

¹⁷ Βλ. τις αποφ. 580/1972 της ολ. του ΣτΕ (NoB 20, σ.284) και 782/1979 του Δ'Τμ.μ. Του ΑΠ που κατατάσσει το δικαίωμα μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και την αποφ. 13005/1976 του ΜΠλημΑθ (NoB 24, σ.819)

αναπτύσσει ανάλογο αμυντικό χαρακτήρα και έναντι των ιδιωτών οι οποίοι επίσης αποτελούν πηγή διακινδύνευσης των ατομικών δικαιωμάτων.

(δ) Η πολιτική φύση του δικαιώματος

Με αφετηρία την κλασική θεωρία για την τριμερή διάκριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων διατυπώθηκε και στο πλαίσιο της ελληνικής νομικής επιστήμης μια γνώμη σχετικά με την πολιτική φύση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι είτε αυτοτελώς¹⁸ είτε συμπληρωματικά και παράλληλα προς τον ατομικό-αμυντικό του χαρακτήρα¹⁹. Ανάλογες θέσεις έχουν διατυπωθεί και στη γερμανική θεωρία, ικανό μέρος της οποίας συνέδεσε την εν λόγω ελευθερία με το δημοκρατικό πολίτευμα θεωρώντας την συστατικό στοιχείο του. Αξιομνημόνευτη είναι στο συγκεκριμένο σημείο η απόφαση της 14^{ης} Μαΐου 1985 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου το οποίο ασχολήθηκε με την ερμηνεία του άρθρου 8 του θεμελιώδους Νόμου της Βόννης που είναι αντίστοιχο προς το άρθρο 11 του δικού μας Συντάγματος. Το Δικαστήριο θεώρησε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι απαραίτητο λειτουργικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος και το εξομοίωσε από την άποψη της σημασίας του για τη δημοκρατία με την ελευθερία γνώμης²⁰.

Για τη υιοθέτηση της θέσης ότι η ελευθερία των συναθροίσεων είναι πολιτικό δικαίωμα κρίσιμο ρόλο διαδραμάτισε ο σκοπός της. Ορθά κατ' αρχήν ένα σημαντικό μέρος της θεωρίας διείδε στην άσκηση αυτής της ελευθερίας πολιτικούς σκοπούς. Μέσα από τις συναθροίσεις μεταξύ άλλων εξασφαλίζεται η συμμετοχή στο δημόσιο βίο και το πολιτικό γίνεσθαι. Αυτή όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί και η αποκλειστική αποστολή του συγκεκριμένου δικαιώματος, αφού υπάρχουν αναμφίβολα συναθροίσεις χωρίς πολιτικό χαρακτήρα οι οποίες εξυπηρετούν άλλους σκοπούς και έχουν διαφορετικό περιεχόμενο (π.χ. καθαρά θρησκευτικό). Με βάση τα παραπάνω καθίσταται σαφές για ποιο λόγο δεν μπορεί ο χαρακτήρας του δικαιώματος του συνέρχεσθαι να είναι αμιγώς πολιτικός, αφού μια τέτοια θέση θα περιόριζε υπερβολικά και αδικαιολόγητα το πεδίο προστασίας του.

---

¹⁸ Βλ. Κυριακού- Ερμηνεία συντ/κου δικαίου, τ.Α', 1904,σελ.91

¹⁹ Θ. Φλογοίτη- Εγχειρίδιο του συν/κου δικαίου, 1879, σ.383

²⁰ Παναγιώτη Β.Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.77-78 υποσ.17

(ε) Η μικτή φύση του δικαιώματος

Πιο κοντά στην αλήθεια φαίνεται η παραδοχή ότι το δικαίωμα των συναθροίσεων δεν έχει ούτε αποκλειστικώς αμυντικό ούτε μόνο πολιτικό χαρακτήρα. Είναι δικαίωμα μικτό (*status mixtus*) στο πλαίσιο του οποίου καταρρέουν τα επίπλαστα όρια μεταξύ *status activus* και *status negativus* –θέση που ανταποκρίνεται σε μια τελολογική ερμηνεία του άρθρου 11 του Συντάγματος.

Πράγματι πέρα από τον κλασικό ατομικό-αμυντικό χαρακτήρα του δικαιώματος ο οποίος, όπως ήδη ελέχθη, γεννά καθήκον αποχής από οποιαδήποτε ενέργεια προσβλητική του δικαιώματος πρωτίστως για το κράτος και τα όργανα του και δημιουργεί αντίστοιχη σφαίρα ελευθερίας για το άτομο, ουδείς μπορεί να παραγνωρίσει ότι η ελευθερία του συνέρχεσθαι εμφανίζει ένα έντονο πολιτικό στοιχείο. Μια συνάθροιση με τον άμεσο, βιωματικό χαρακτήρα της αποτελεί όχημα για τη δυναμική συμμετοχή των πολιτών στη δημόσια ζωή. Με την οργάνωση συναθροίσεων και τη συμμετοχή σ' αυτές πολλές φορές ανάμεσα στα άλλα επιδιώκεται ο επηρεασμός της κοινής γνώμης και η άσκηση πίεσης στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Δίνεται μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία σε μικρότερες ή μεγαλύτερες μερίδες του πληθυσμού να διαμαρτυρηθούν προς τους φορείς της εξουσίας, αλλά και να διεκδικήσουν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Το γεγονός αυτό προσδίδει στις συναθροίσεις μια ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς πως η πρόσβαση στον τύπο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι δυνατή μόνο σε πολύ μικρό αριθμό ατόμων σε σχέση πάντοτε με το σύνολο των πολιτών. Εντονότατο πολιτικό τόνο έχουν οι εκλογικές συγκεντρώσεις οι οποίες στοχεύουν σε άμεσο επηρεασμό της βούλησης του εκλογικού σώματος λίγο πριν από την κορυφαία διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος και αφορά την ανάδειξη των αντιπροσώπων του λαού σε τοπικό, εθνικό αλλά και ευρωπαϊκό επίπεδο, αποτελώντας έτσι καταλυτικό παράγοντα παρέμβασης στα κοινά. Μέσα από όλες αυτές τις διαδικασίες εξασφαλίζεται η “αποτροπή της αποστέωσης της πολιτικής ζωής μέσα σε μια διαχειριστική ρουτίνα”²¹, όπως έχει υποστηριχθεί. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι η ελευθερία του συνέρχεσθαι αντιμετωπίστηκε εξαιτίας αυτής της λειτουργίας της διαχρονικά με δυσπιστία και απέχθεια από τα δικτατορικά καθεστώτα, τα οποία έσπευδαν να την υποβάλλουν σε πάμπολλους περιορισμούς, φοβούμενα ενδεχόμενη ανατροπή των κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών και της κατεστημένης τάξης.

Εν κατακλείδι, μπορεί να ειπωθεί πως “το δικαίωμα των συναθροίσεων στον ελληνικό δικαιοϊκό χώρο πρέπει να αντιμετωπιστεί ως θεμελιώδες συλλογικό, και σε σχέση με την ειδικότερη νομική του φύση ως μικτό εξαιτίας της παράλληλης ατομικής και πολιτικής χροιάς του.”²²

²¹ K.Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der BRD, 1991, σ.166-167

²² Γιάννης Α.Μπακόπουλος, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, Εκδ. Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ.32-33

Η έννοια της συνάθροισης

Το άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος, αναφερόμενο στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι, δεν περιέχει ορισμό της συνάθροισης θεωρώντας ότι η έννοια της είναι ορισμένη είτε από τη νομοθεσία είτε από την επιστήμη και τη νομολογία. Στη θεωρία ως συνάθροιση προστατευόμενη από το Σύνταγμα χαρακτηρίζεται η «σκόπιμος κατ' αρχήν και όχι τυχαία, προσωρινή επί το αυτό συνάντησις αξιόλογου αριθμού προσώπων προς έκφρασιν ή ακρόασιν ανακοινώσεως ή γνώμης επί ορισμένου θέματος ή προς δήλωσιν φρονημάτων ή αιτημάτων οιασδήποτε χαρακτήρος ή προς λήψιν κοινών αποφάσεων ή από κοινού άσκηση του δικαιώματος του αναφέρεσθαι»²³. Ορισμό της έννοιας της συναθροίσεως συναντά κανείς και σε νομοθετικά κείμενα, όπως ο Κανονισμός Χωροφυλακής του 1918 και ο Κανονισμός της Υπηρεσίας της Χωροφυλακής του 1958. συγκεκριμένα σύμφωνα με το άρθρο 158 του πρώτου κανονισμού «συνάθροισις θεωρείται η συγκέντρωσις πολλών επί το αυτό μετά από προηγούμενη συνεννόησιν προς σύσκεψιν, λήψιν αποφάσεων και κοινήν ενέργειαν». Λίγο ως πολύ ανάλογος ορισμός επαναλαμβάνεται και στο άρθρο 294 §1 του δεύτερου κανονισμού.

Μια εγγύτερη εξέταση του υιοθετούμενου από την επιστήμη ορισμού μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βασικό εννοιολογικό γνώρισμα της συνάθροισης είναι η ύπαρξη ενός κοινού σκοπού τον οποίο συμμερίζονται και αποδέχονται όσοι συμμετέχουν σε αυτήν. Άνθρωποι οι οποίοι απλώς συρρέουν ή συνωστιζονται τυχαία σε ένα χώρο που είναι προσιτός στο ευρύ κοινό (π.χ. περαστικοί που μαζεύονται γύρω από ένα τροχαίο δυστύχημα, οι επισκέπτες ενός μουσείου) δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι αποτελούν μέλη μιας συναθροίσεως. Το ειδικότερο περιεχόμενο του επιδιωκόμενου σκοπού πάντως μπορεί να ποικίλει. Υπάρχουν συναθροίσεις με αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα, αλλά αυτή δεν είναι η μόνη κατηγορία συναθροίσεων. Μια συνάθροιση μπορεί να έχει ως στόχο την εξυπηρέτηση κοινωνικών, ηθικών, οικονομικών, θρησκευτικών και άλλων συμφερόντων. Κατά την ορθότερη γνώμη στην έννοια της συνάθροισης εμπίπτουν οι διαλέξεις και γενικώς οι επιστημονικές συγκεντρώσεις με πνευματικό περιεχόμενο²⁴. Όταν όμως στο πλαίσιο μιας συνάθροισης ασκείται κάποιο άλλο δικαίωμα (π.χ. θρησκευτική ελευθερία, διδασκαλία κλπ.)εφαρμόζονται κατ' αρχήν οι αντίστοιχες ειδικές συνταγματικές διατάξεις (π.χ. άρθρο 13, άρθρο 16 του Συντάγματος) κι όχι το άρθρο 11. Αμφισβήτηση επικρατεί ως προς το εάν μπορούν να χαρακτηριστούν συναθροίσεις συγκεντρώσεις με ψυχαγωγικό σκοπό (π.χ. παρακολούθηση καλλιτεχνικού, αθλητικού θεάματος). Κατ' αρχήν και εδώ εφαρμόζονται οι ειδικές διατάξεις του Συντάγματος (π.χ. άρθρο 16 §1 για την τέχνη, άρθρο 16 §9 για τον αθλητισμό). Αν όμως σε αυτές τις συγκεντρώσεις προέχει το πολιτικό στοιχείο, για παράδειγμα διεξάγεται πολιτικό θέατρο στο δρόμο, τότε

²³ Α.Σβώλος-Γ.Βλάχος, Το Σύν ταγμα της Ελλάδος, τ.Β', σ.195-196

²⁴ Βλ. και Σβώλου-Βλάχου (op.cit., τ.Β', σ.199)

μπορούν να αντιμετωπιστούν ως συναθροίσεις με την έννοια του άρθρου 11²⁵. Κάτι τέτοιο βεβαίως δεν μπορεί να γίνει δεκτό για το σύνολο των πολιτικών επιθεωρήσεων, στις οποίες πολλές φορές προέχει ο ψυχαγωγικός χαρακτήρας.

Είναι αναμφίβολο ότι το Σύνταγμα προστατεύει τις συναθροίσεις στις οποίες έχει προηγηθεί προσυνεννόηση (γνωστοποίηση, προσκλήσεις, οργάνωση κλπ.) για την πραγματοποίησή τους. Το ερώτημα που γεννιέται έχει να κάνει με το αν στην έννοια της συνάθροισης εμπίπτουν και οι συγκεντρώσεις που γίνονται τυχαία και χωρίς προσυνεννόηση σε ένα ορισμένο τόπο. Κατ' αρχήν οι τυχαίες συγκεντρώσεις δεν αποτελούν συναθροίσεις κατά την έννοια του Συντάγματος. Παρ' όλα αυτά μπορούν να προσλάβουν χαρακτήρα συνάθροισης, αν προκύψει θέληση των συγκεντρωμένων να διαδηλώσουν ή να προβάλλουν γνώμες και φρονήματα. Εμπίπτουν, λοιπόν, στη έννοια της συνάθροισης και οι αυθόρμητες συναθροίσεις που γίνονται χωρίς κανένα προηγούμενο προγραμματισμό και προετοιμασία. Άλλωστε και το ν.δ. 794/1971 που στο άρθρο 1 παρ.2 κάνει λόγο για «εκ των προτέρων διοργανουμένην» συνάθροιση αναφέρεται, όπως το ίδιο προβλέπει, στη δημόσια συνάθροιση «κατά την έννοια του παρόντος νόμου»²⁶. με βάση τα παραπάνω προστατεύεται για παράδειγμα η χωρίς προσυνεννόηση και οργάνωση συγκέντρωση πολιτών, για να επιδοκιμάσουν ή να αποδοκιμάσουν ένα διερχόμενο πολιτικό πρόσωπο. Ανάλογες θέσεις γίνονται δεκτές και στο πλαίσιο της γερμανικής θεωρίας, ενώ υιοθετήθηκαν από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφαση της 14^{ης} Μαΐου 1985.²⁷

Γνώρισμα της συνάθροισης είναι πέρα από όλα τα άλλα και ο προσωρινός της χαρακτήρας. Μια συνάντηση δε δημιουργεί κανένα διαρκή νομικό δεσμό μεταξύ των συναθροιζομένων. Αντιδιαστέλλεται κατά τούτου με την έννοια του συνεταιρισμού, ο οποίος διαβλέπει στη δημιουργία σταθερών και μακροχρόνιων δεσμών μεταξύ των μελών του. Αξίζει ακόμα να επισημανθεί ότι στην έννοια στην έννοια της συνάθροισης υπάγονται μόνο συγκεντρώσεις ιδιωτών. Δεν μπορεί να, λοιπόν να θεωρηθεί ως συνάθροιση η συνεδρίαση της Βουλής, ενός δημοτικού συμβουλίου, ενός συλλογικού οργάνου της διοίκησης της διοίκησης ή ενός πολυμελούς δικαστηρίου. Τέλος, χαρακτηριστικό μιας συνάθροισης είναι η συγκέντρωση αξιόλογου αριθμού συμμετεχόντων. Αναμφίβολα δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί συνάθροιση με την ύπαρξη ενός και μόνο προσώπου. Στη νομική επιστήμη όμως παρατηρείται διαφωνία ως προς τον ελάχιστο απαιτούμενο αριθμό συμμετεχόντων. Ορθότερη φαίνεται η γνώμη η οποία αρκείται στην ύπαρξη δύο προσώπων²⁸, αφού μεταξύ άλλων είναι σαφώς πιο ευνοϊκή για τη συνταγματική προστασία του δικαιώματος της συνάθροισης. Αντίθετα οι

²⁵ Βλ. και την απόφαση 12-09-1980 του Διοικητικού Εφετείου του Μονάχου που παρατίθεται στη «Verfassungsrechtsprechung in der Bundesrepublik», τ.1, αρ.8 GG υπ' αριθμόν 24

²⁶ Βλ. σχετικά με την παρόμοια διάταξη της παρ.14 του γερμανικού νόμου περί συναθροίσεων (Versammlungsgesetz) R.Herzog, ενθ' αν περιθ.αρ.84, I.Von Munch ανθ' αν περιθ.αρ.10

²⁷ Βλ. VerfGE 69, 315 (Leits 2) 35^ο επ.

²⁸ Βλ. Dietel-Gintzel, op.cit., αρθρ.1, σ.18 επ., αριθ.περιθ.6 –Herzog εις Maunz-Durig-Herzog op.cit., τ.1, αρθρ.8, σ.12 επ. αριθ.περιθ.40

άλλες δύο απόψεις που έχουν εκφραστεί σχετικά είτε με την παρουσία τριών ατόμων²⁹, είτε με τη συμμετοχή αριθμού μεγαλύτερου από τον απαιτούμενο αριθμό για τη σύσταση σωματείου³⁰ (20 σύμφωνα με τον άρθρο 78 Α.Κ.) περιορίζουν αδικαιολόγητα την έννοια της συνάθροισης. Σε σχέση από την άλλη με το ανώτατο επιτρεπτό όριο των συμμετεχόντων, δεν υπάρχει θεωρητικά κανένας περιορισμός, είναι δε σε κάθε περίπτωση αδιάφορο αν η συνάθροιση έχει μεγάλη ή μικρή απήχηση.

Είδη συναθροίσεων

(α) Ιδιωτική συνάθροιση

Οι συναθροίσεις κατά βάση διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τις ιδιωτικές και τις δημόσιες. Τα νομοθετικά κείμενα – συμπεριλαμβανομένου και του ν.δ. 794/71- δεν περιέχουν συνήθως ορισμό της έννοιας της ιδιωτικής συνάθροισης. Αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό φυσιολογικό, δεδομένου ότι τα νομοθετήματα έχουν ως βασική τους επιδίωξη να ρυθμίσουν τις δημόσιες συναθροίσεις, οι οποίες εγκυμονούν και τους μεγαλύτερους κινδύνους για τη δημόσια τάξη. Οι ιδιωτικές συναθροίσεις από τη δική τους πλευρά θεωρούνται φυσική προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και του ασύλου της κατοικίας, οπότε προστατεύονται κατά τρόπο απόλυτο³¹. Μέρος της θεωρίας συνδέει τις ιδιωτικές συναθροίσεις με την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, την οποία προστατεύει το άρθρο 9 του Συντάγματος, με συνέπεια να τις θεωρεί απεριόριστα ελεύθερες³².

Αφού δεν δίνεται νομοθετικός ορισμός της ιδιωτικής συνάθροισης ο προσδιορισμός της έννοιας είναι έργο της επιστήμης και της νομολογίας, γεγονός που οδηγεί σε μία αντίστοιχη πολυφωνία. Η ιδιωτική συνάθροιση δεν είναι απαραίτητο να διεξάγεται σε ιδιωτικό ή ιδιόκτητο χώρο. Είναι δυνατόν, λοιπόν, μια ιδιωτική συνάθροιση να λαμβάνει χώρα σε δημόσιο χώρο. Κατά την άποψη που κρατεί αποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό μιας συνάθροισης ως συνάθροισης ως ιδιωτικής είναι να διεξάγεται σε περικλειστο χώρο, στον οποίο δεν μπορεί να εισέλθει ο καθένας. Ο χώρος της συνάθροισης είναι κλειστός, και όχι προσυτός σε όλους, μπορούν δε να παραστούν σε αυτή μόνο συγκεκριμένα πρόσωπα είτε επειδή έχουν κληθεί ονομαστικώς είτε επειδή διαθέτουν μια ορισμένη ιδιότητα με βάση την οποία καλούνται. Με βάση τα παραπάνω γίνεται δεκτό ότι υπαίθριες ιδιωτικές συναντήσεις

²⁹ Βλ. Fusslein εις Neumann, Nipperdey-Scheuner, op.cit. τ.11, σ.444, σημ.88

³⁰ Βλ. v. Munch στο “Bonner Kommentar”, αρθρ.8, Zweibearbeitung, σ.10 επ., αριθ.περιθ.21

³¹ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.102 υποσ.43

³² Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Β΄, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2005, σ.827

δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν. Ο περικλειστος χαρακτήρας του χώρου δημιουργεί τεκμήριο³³ υπέρ του ιδιωτικού χαρακτήρα της συνάθροισης. Το εν λόγω τεκμήριο όμως είναι μαχητό και μπορεί να ανατραπεί, αν εξασφαλίζεται ελεύθερη προσέλευση, για παράδειγμα είτε με την ελεύθερη διάθεση προσκλήσεων είτε με την πληρωμή εισιτηρίου.

Υποστηρίζεται πάντως και η γνώμη ότι³⁴ το περικλειστο του χώρου δεν αποτελεί εννοιολογικό στοιχείο της ιδιωτικής συνάθροισης. Κρίσιμος και αποφασιστικός θεωρείται ο έλεγχος της πρόσβασης στη συνάθροιση. Ιδιωτική, με βάση αυτή το κριτήριο, είναι μία συγκέντρωση, όταν δεν μπορεί να εισέλθει σε αυτήν αόριστος και άγνωστος αριθμός προσώπων, αλλά είναι προσιτή μόνο σε ορισμένα άτομα συγκεκριμένου αριθμού. Είναι δε αδιάφορο αν η συνάθροιση λαμβάνει χώρα σε κλειστό ή υπαίθριο χώρο, δεδομένου ότι αυτό το κριτήριο δε θεωρείται ιδιαίτερα ασφαλές. Η είσοδος του οποιουδήποτε μπορεί να εμποδίζεται με φυσικά εμπόδια, όπως όταν η συνάθροιση διεξάγεται σε κλειστό χώρο, ή από τον ανθρώπινο παράγοντα και μόνο, όταν πρόκειται για συνάθροιση που διενεργείται σε δημόσιο χώρο. Η γνώμη αυτή, λοιπόν, δέχεται πως μπορούν να υπάρξουν και υπαίθριες ιδιωτικές συναθροίσεις, συμπέρασμα που φαίνεται να συνάδει με το άρθρο 11 §2 εδ.β' του Συντάγματος το οποίο κάνει λόγο γενικά για υπαίθριες συναθροίσεις όχι αποκλειστικώς για δημόσιες υπαίθριες, όπως το εδ.α'.

(β) Δημόσια συνάθροιση

Μια άλλη κατηγορία συναθροίσεων –ευθέως αντιδιαστελλόμενη προς τις ιδιωτικές– είναι οι λεγόμενες δημόσιες συναθροίσεις οι οποίες υπάγονται στο άρθρο 11 του Συντάγματος. Στον ελληνικό δικαστικό χώρο μπορούμε να συναντήσουμε νομοθετικό ορισμό της δημόσιας συνάθροισης στο ν.δ.794/71. Οι συναθροίσεις αυτού του είδους εμφανίζουν έντονο ενδιαφέρον από πλευράς δημόσιας τάξης, με συνέπεια να είναι αναγκαία η όσο το δυνατόν πληρέστερη νομοθετική ρύθμισή τους. Έτσι το άρθρο 1 §2 του εν λόγω διατάγματος προβλέπει ότι «Ως δημόσια συνάθροιση, κατά την έννοια του παρόντος, θεωρείται η εκ των προτέρων διοργανούμενη και σκοπούσα εις την από κοινού εκδήλωση του φρονήματος ή της γνώμης των μετεχόντων, ή εις την παρακολούθησιν διαλέξεων ή εις την προβολήν κοινών αυτών αιτημάτων». Ο ορισμός αυτός ωστόσο δεν ακριβολογεί, αφού δεν αναφέρεται μόνο στη δημόσια συνάθροιση. Είναι γενικού χαρακτήρα και αφορά την έννοια της συνάθροισης γενικά. Ακριβέστερος είναι ο ορισμός που δινόταν στον Κανονισμό Υπηρεσίας Χωροφυλακής του 1958. Σύμφωνα με το άρθρο 294 §4 αυτού «δημόσιαι είναι οι συναθροίσεις εις τας οποίας πας τις δύναται να προσέλθει ή εις τας οποίας καλούνται, όπως προσέλθωσι ωρισμέναί κατηγορίαι προσώπων, χωρίς να

³³ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.103

³⁴ Βλ. Γιάννη Α.Μπακόπουλο, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ.11-115

καθορίζονται ατομικαί προσκλήσεις». Κατά την θεωρία δημόσια είναι μια συνάθροιση στην οποία έχει ελεύθερη και ακώλυτη πρόσβαση ο καθένας. Ο αριθμός των προσώπων που προσέρχονται ή μπορούν να προσέλθουν σε μία δημόσια συνάθροιση είναι αόριστος. Είναι σε κάθε περίπτωση αδιάφορο για το χαρακτήρα μιας συνάθροισης ως δημόσιας το αν αυτή διεξάγεται σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο. Αποφασιστικό κριτήριο αποτελεί το ότι ο χώρος αυτός είναι προσιτός στο ευρύ κοινό. Έτσι είναι δυνατόν μία δημόσια συνάθροιση να διενεργείται εκτός από ένα δημόσιο χώρο (π.χ. θέατρο) και σε έναν αμιγώς ιδιωτικό, ακόμα και σε μια κατοικία με την προϋπόθεση πάντα ότι ο καθένας μπορεί να έχει πρόσβαση χωρίς περιορισμό. Κάτι τέτοιο μπορεί μεταξύ άλλων να επιτυγχάνεται με την ελεύθερη διάθεση μη ονομαστικών προσκλήσεων, κουπονιών ή την πληρωμή εισιτηρίου.

(γ) Συναθροίσεις σε κλειστό χώρο και υπαίθριες

Οι δημόσιες συναθροίσεις κατά μία γνώμη και οι ιδιωτικές διακρίνονται περαιτέρω σε διεξαγόμενες σε κλειστό χώρο και υπαίθριες. Συνάθροιση σε κλειστό χώρο είναι εκείνη που γίνεται σε στεγασμένο ή μη χώρο, ο οποίος είναι περιτειχισμένος, περιφραγμένος ανεξάρτητα από τη χωρητικότητά του και από το αν αυτός είναι δημόσιος ή ιδιωτικός. Ορισμό της δημόσιας συνάθροισης σε κλειστό χώρο περιέχουν τόσο ο Κανονισμός Υπηρεσίας της Χωροφυλακής του 1958 όσο και το ΝΔ794/71. το άρθρο 294 §6 του εν λόγω κανονισμού προβλέπει ότι «δημόσια εν κλειστώ χώρω συναθροίσεις υπάρχει οσάκις γίνεται εις κατάστημα, καφενεϊόν, εις περιτειχισμένον τόπον, εις ιδιωτικήν οικία εις την οποίαν πας τις δύναται να εισέλθη άνευ ειδικής προς τούτο προσκλήσεως, εις κατάστημα πολιτικού κόμματος άνευ προσωπικών προσκήσεων ή εις οικίαν πολιτικού υποψηφίου ή και οσάκις προσκαλώνται γενικώς κατηγορίαί προσώπων». Αντίθετα το ΝΔ794/71, αν και επαναλαμβάνει το στοιχείο του περιτειχισμένου χώρου, απαιτεί για τη στοιχειοθέτηση της έννοιας της συνάθροισης σε κλειστό χώρο και την παρουσία περιορισμένου αριθμού ατόμων. Συγκεκριμένα το εν λόγω διάταγμα χαρακτηρίζει τη συνάθροιση σε κλειστό ασκεπή χώρο που περιλαμβάνει περισσότερα από 10000 άτομα ως υπαίθρια. Η διάταξη αυτή ωστόσο δε βρίσκει κανένα έρεισμα στο ισχύον Σύνταγμα και γι' αυτό θα πρέπει να αποκρουστεί ως αντισυνταγματική, αφού το άρθρο 11 δεν κατοχυρώνει το δικαίωμα της συνάθροισης υπό τη γενική επιφύλαξη του νόμου και συνεπώς ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί αυθαίρετα να καθορίσει μία ορισμένη έννοια της συνάθροισης. Εξάλλου η χρήση μεγαφώνων ή και τηλεοπτικών οθόνων που επιτρέπουν σε όσους βρίσκονται εκτός του κλειστού χώρου να παρακολουθούν τη συνάθροιση –παρά την αντίθετη άποψη που έχει υποστηριχθεί³⁵- δε μεταβάλλει τη σε υπαίθρια τη συνάθροιση μέσα σε αυτόν. Σε μια τέτοια περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί υπαίθρια μόνο η συνάθροιση αυτών που παρακολουθούν

³⁵ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Β', Εκδόσεις Σάκκουλα 2005, σ.829

από τα εξωτερικά μεγάφωνα ή τις οθόνες τα όσα διαδραματίζονται στο εσωτερικό.

Από τις διεξαγόμενες σε κλειστό χώρο συναθροίσεις διακρίνονται σαφώς οι υπαίθριες, οι οποίες στατιστικά είναι πολύ λιγότερες από τις πρώτες. Υπαίθρια χαρακτηρίζεται μία συνάθροιση η οποία γίνεται σε μη περιτειχισμένο χώρο, είναι δε αδιάφορο αν ο χώρος αυτός είναι στεγασμένος ή όχι³⁶ (π.χ. γήπεδο ποδοσφαίρου). Ανάλογη θέση και αντίστοιχο κριτήριο υιοθετήθηκε από την απόφαση 1693/1963 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας³⁷. Ο κανονισμός Υπηρεσίας της Χωροφυλακής του 1958 στο άρθρο 294 §5 προβλέπει ότι «Δημόσια εν υπαίθρω συναθροίσεις υπάρχει οσάκις αυτή λαμβάνει χώραν εις ανοικτόν, μη περιτειχισμένον χώρον», ενώ το Ν.Δ.794/71 εισάγει μεταξύ άλλων ένα αυθαίρετο και αντισυνταγματικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό μιας συνάθροισης ως υπαίθριας σύμφωνα με τα όσα έχουν ήδη ειπωθεί. Γίνεται δε στη θεωρία δεκτό ότι υπαίθριος είναι κάθε χώρος, δημόσιος ή ιδιωτικός μη αποκλεισμένος και χωρίς υλικά εμπόδια, άσχετα με το αν είναι στεγασμένος ή όχι. Αμφισβητείται ποια ακριβώς πρέπει να είναι η φύση, το υλικό του περιτειχίσματος. Πρόκειται για ζήτημα καθαρά πραγματικό με το οποίο καταπιάστηκε και η υπ' αριθμόν 337/1978 Γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους³⁸. ορθότερο είναι να γίνει δεκτό πως το είδος της ύλης είναι αδιάφορο, αρκεί δε να δημιουργείται φυσικό ή τεχνητό εμπόδιο που εμποδίζει την πρόσβαση στον κλειστό χώρο, ώστε να θεωρήσουμε πως δεν έχουμε να κάνουμε με υπαίθρια συνάθροιση. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως οι υπαίθριες συναθροίσεις παρά το μικρότερο αριθμό τους σε σχέση με τις κλειστές έχουν σαφώς μεγαλύτερη πολιτική επιρροή και εγκυμονούν κινδύνους για τη δημόσια τάξη. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο η κατά το άρθρο 11 του Συντάγματος δυνατότητα της αστυνομίας να παρίσταται σε συναθροίσεις ή και να τις απαγορεύει αφορά αποκλειστικά και μόνο τις υπαίθριες συναθροίσεις.

(δ) Κινητές συναθροίσεις

Ιδιαίτερη κατηγορία υπαίθριας συνάθροισης αποτελούν οι λεγόμενες κινητές συναθροίσεις, στις οποίες συγκαταλέγονται οι διαδηλώσεις, στις οποίες συγκαταλέγονται οι διαδηλώσεις, οι πορείες, οι πομπές και οι παρελάσεις (manifestations, corteges, Kundgebungen, Aufzüge). Από την ίδια τους τη φύση οι συναθροίσεις αυτές θεωρούνται δημόσιες ακόμα και αν έχουν συγκροτηθεί με ιδιωτικές προσκλήσεις. Η συμμετοχή του οποιουδήποτε είναι ελεύθερη, αφού δεν είναι δυνατή αλλά ούτε και επιθυμητή η παρακώλυσή της.

Σκοπός των συναθροίσεων αυτού του είδους είναι ο επηρεασμός όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσώπων πέρα από τα εκείνα τα οποία ήδη συμμετέχουν. Το συγκεντρωμένο πλήθος χρησιμοποιεί τη

³⁶ Α.Σβώλος, Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις κατά το Δημόσιον ημών Δίκαιον και η νομοθετική ρύθμισις αυτών

³⁷ Βλ. αυτή εις ΝοΒ11 (1963), σ.252

³⁸ Βλ. αυτή εις Νομικόν Δελτίον, 1978, σ.46 επ.

δημόσια οδό, για να εκφράσει με εντονότερο και επιδεικτικότερο τρόπο τη θέληση του δια της παρουσίας του με συνθήματα, συμβολικές παραστάσεις ή κρατώντας σημαίες, πλακάτ και φέροντας διακριτικά γνώρισμα κάθε είδους³⁹. Οι διαδηλώσεις (συλλαλητήρια ή συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας) διαφέρουν από τις πορείες ως προς ένα βασικό γνώρισμα. Σε αντίθεση με τις διαδηλώσεις οι οποίες μπορεί να έχουν και στατικό χαρακτήρα, οι πορείες προϋποθέτουν σε κάθε περίπτωση κίνηση⁴⁰ ανεξάρτητα από τον τόπο, την ταχύτητα και το μέσο (π.χ. πόδια, ζώα, χειραίο ή θαλάσσιο μεταφορικό μέσο) αυτής της μετακίνησης. Με άλλα λόγια η πορεία είναι μια κινούμενη διαδήλωση. Ανάλογο ορισμό περιέχει και το Ν.Δ.794/71, το οποίο αναφερόμενο στις πορείες τις χαρακτηρίζει κινούμενες δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις (άρθρο 6 §7). Για παρέλαση ειδικότερα γίνεται λόγος ιδίως στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες αριθμός ανθρώπων συγκεντρωμένος για ορισμένο σκοπό κινείται σε σώμα προς επίδειξη της ενότητός του, αδιάφορα αν τηρεί ή όχι ορισμένη τάξη (π.χ. κοινό βήμα, αποστάσεις), αρκεί η συγκέντρωση να θέλει να προκαλέσει την προσοχή του κοινού⁴⁰. Μια κλασική υπαίθρια συνάθροιση μπορεί να μετατραπεί σε πορεία, αν αρχίσει να κινείται, αλλά και αντίστροφα μια πορεία ή παρέλαση που παραμένει στατική και ακίνητη ιδίως για αρκετό χρόνο μπορεί να προσλάβει εκ των υστέρων το χαρακτήρα καθ' αυτό υπαίθριας συναθροίσεως. Η εκφώνηση λόγου ή ομιλίας δεν αποτελεί εννοιολογικό στοιχείο μιας κινητής συνάθροισης, αν και η εμπειρία διδάσκει ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σύνθημα φαινόμενο. Σχετικά ορίζει το Ν.Δ.794/71 ότι στις πορείες «αι ομιλίες δέον να γίνονται εις την αφετηρίαν ή εις το τέρμα αυτών, απαγορευομένης οιασδήποτε στάσεως ή ομιλίας κατά τη διάρκεια της πορείας». Πρόκειται για πρόβλεψη που είναι αντισυνταγματική, όπως άλλωστε και η ρύθμιση ότι «αι κινούμεναι δημόσιαι συναθροίσεις πραγματοποιούνται μόνον πεζή», αφού όπως ήδη ελέχθη, το μέσο μετακίνησης είναι αδιάφορο.

Εν κατακλείδι, μπορεί κανείς να πει ότι οι κινητές συναθροίσεις – ιδιαίτερα επίκαιρες σήμερα- έχουν ένα δυναμικό χαρακτήρα- και δίνουν διέξοδο σε άτομα και ομάδες, που δεν έχουν πρόσβαση στη Βουλή, τον τύπο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση, να εκφράσουν μαχητικά τις απόψεις τους και να διεκδικήσουν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Συγχρόνως όμως διαταράσσουν –πολλές φορές δυσανάλογα- την οδική κυκλοφορία, ενώ πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος της διολίσθησης στη βία και των επεισοδίων, κάτι που δυστυχώς συχνά επιβεβαιώνεται από την ίδια την εμπειρική πραγματικότητα.

³⁹ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.109, υποσ.61

⁴⁰ Βλ. Α.Ι.Σβώλου-Γ.Κ.Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Αθήνα 1955, σ.204, υποσ.59

(ε) Άλλες κατηγορίες συναθροίσεων

Προκειμένου να ολοκληρωθεί η παρουσίαση της έννοιας της συνάθροισης και των διακρίσεων που αυτή παρουσιάζει, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένα άλλα είδη «συναθροίσεων» τα οποία δεν υπάγονται στο άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λεγόμενες θρησκευτικές συναθροίσεις, συγκεντρώσεις δηλαδή προσώπων οι οποίες γίνονται αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους (λατρεία, κήρυγμα κτλ.). Εδώ υπάγονται μεταξύ άλλων οι κηδείες, οι λιτανείες, οι περιφορές εικόνων και κάθε λογής θρησκευτική πομπή. Αυτού του είδους οι συγκεντρώσεις – παρά το γεγονός ότι υποστηρίζεται και αντίθετη γνώμη⁴¹- ορθότερο είναι να θεωρηθεί ότι αποτελούν πράξεις λατρείας και όχι συναθροίσεις με την κλασική έννοια του όρου. Γίνεται δεκτό, λοιπόν, ότι υπάγονται κατά βάση στο άρθρο 13 το οποίο καθιερώνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ακώλυτη άσκηση της λατρείας κι όχι στο άρθρο 11 του Συντάγματος που αναφέρεται στην ελευθερία του συνέρχεσθαι. Τα πολιτικά μνημόσυνα πάντως θεωρούνται συναθροίσεις σε κάθε περίπτωση δεδομένου ότι προέχει ο πολιτικός και όχι ο θρησκευτικός χαρακτήρας.

Άλλα είδη συναθροίσεων είναι αυτές που έχουν εμπορικό, εργασιακό και εν γένει οικονομικό χαρακτήρα. Εδώ μπορεί να θεωρηθεί άνευ ετέρου ότι ανήκουν για παράδειγμα οι δημοπρασίες, οι ομάδες εργασίας καθώς και οι γενικές συνελεύσεις των ανωνύμων εταιρειών. Οι συναθροίσεις αυτές αποτελούν στην ουσία πλευρά της εργασιακής και οικονομικής ελευθερίας και γι' αυτό δεν υπάγονται στο άρθρο 11. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τις συγκεντρώσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της λειτουργίας ενός πολιτικού κόμματος, ενός σωματίου ή ενός συνδικάτου εργαζομένων (συνεδριάσεις, συνελεύσεις), οι οποίες καταλαμβάνονται κατ' αρχήν από τα άρθρα 29,12 και 23 του Συντάγματος αντιστοίχως.

Υπάρχουν επίσης συναθροίσεις οι οποίες έχουν ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Εδώ ανήκουν συγκεντρώσεις που γίνονται για την παρακολούθηση ενός δημοσίου θεάματος το οποίο μπορεί να έχει είτε καλλιτεχνικό (π.χ. θεατρική παράσταση, μουσική συναυλία κλπ.) είτε αθλητικό χαρακτήρα (π.χ. ποδοσφαιρικός αγώνας, αγώνες στίβου κλπ.). εφαρμοστές κατ' αρχήν σε αυτές τις περιπτώσεις είναι οι ειδικές διατάξεις του Συντάγματος και συγκεκριμένα τα άρθρα 15 παρ.1 για την τέχνη και 16 παρ.9 για τον αθλητισμό αντίστοιχα, εκτός αν προέχει ξεκάθαρα ο πολιτικός χαρακτήρας (π.χ. πολιτικό θέατρο στο δρόμο) οπότε εφαρμόζεται το άρθρο 11. Αξίζει ακόμα να γίνει αναφορά στις συναθροίσεις που διεξάγονται προς τον σκοπό διδασκαλίας, οι οποίες σε πρώτη φάση εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 16. Οι επιστημονικές διαλέξεις ωστόσο κατ' ορθή εκτίμηση θεωρούνται κατά κανόνα συναθροίσεις του άρθρου 11 ως εκδηλώσεις πνευματικού περιεχομένου⁴², στις οποίες συντρέχει το θεμελιώδες στοιχείο της

⁴¹ Βλ. Α.Ι.Σβώλου-Γ.Κ.Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Αθήνα 1955, σ.205 υποσ.60

⁴² Βλ. Α.Ι.Σβώλου-Γ.Κ.Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Αθήνα 1955, σ.205 υποσ.60

ανταλλαγής απόψεων και ιδεών, ενώ τα λεγόμενα teach-in και sit-in αποτελούν πολιτικές συναθροίσεις⁴³.

Γεννιέται τέλος, ένα ερώτημα το οποίο σχετίζεται με το τι συμβαίνει όταν σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις οι παραπάνω συναθροίσεις, που κατ' αρχήν δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 11, διεξάγονται στην ύπαιθρο, σε ανοικτό χώρο. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ξεκάθαρο ότι υπάρχει αυξημένος κίνδυνος για τη δημόσια τάξη. Γίνεται δεκτό, λοιπόν, ότι εν προκειμένω είναι εφαρμοστέες ως υπερισχύουσες οι διατάξεις του άρθρου 11 παρ.2. Η εφαρμογή τους, ωστόσο δεν μπορεί να γίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να ματαιώνεται ή να εμποδίζεται δυσανάλογα η άσκηση των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων⁴⁴ (π.χ. της θρησκευτικής ελευθερίας ή της ελευθερίας της τέχνης).

Η έννοια της ήσυχης και άοπλης συνάθροισης

Μια συνάθροιση –υπαίθρια ή σε κλειστό χώρο– απολαμβάνει συνταγματικής προστασίας κατά το άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος μόνο υπό την προϋπόθεση ότι είναι ήσυχη και άοπλη. Ο προσδιορισμός της έννοιας της ήσυχης και άοπλης συνάθροισης είναι επομένως καθοριστικός για τον εντοπισμό της πραγματικής έκτασης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, αφού μία συνάθροιση η οποία δε φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να διαλυθεί από την αστυνομία.

Η έννοια της ησυχίας είναι διαφορετική από εκείνη που έχει ο ίδιος όρος στην κοινή γλώσσα. Ο όρος «ήσυχα», που χρησιμοποιείται, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε συνάθροιση ήρεμη και μη θορυβώδη. Αν γινόταν δεκτή μία τέτοια θέση, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι θα υπομενόταν και θα συρρικνωνόταν υπέρμετρα, δεδομένου ότι θα έμεναν εκτός του πεδίου προστασίας πάρα πολλές συναθροίσεις –κυρίως υπαίθριες– οι οποίες είναι ιδιαίτερα θορυβώδεις. Μια συνάθροιση, λοιπόν, μπορεί να διατηρεί το χαρακτήρα της ως ήσυχης, ακόμα και αν από τους συμμετέχοντες χρησιμοποιούνται φωνές, συνθήματα, μουσικά όργανα, στερεοφωνικές ή άλλες εγκαταστάσεις για την προβολή των απόψεων και των αιτημάτων τους. Γι' αυτό το λόγο θα ήταν πιο δόκιμη η χρήση του όρου «ειρηνική» συνάθροιση.

Ήσυχη κατά τη θεωρία είναι μια συνάθροιση, εφ' όσον δεν επιδιώκει σκοπούς επαναστατικούς ή εγκληματικούς⁴⁵. Μια στασιαστική συνάθροιση που αντιστρατεύεται και αντιτίθεται στην υπάρχουσα

⁴³ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', σ.828, υποσ.22

⁴⁴ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', σ.828, υποσ.25 σχετικά με την ΣτΕ 4635/77(δ' τμήμα) για την απαγόρευση της συνάθροισης Μαρτύρων του Ιεχωβά, που στηρίζεται αποκλειστικά στο άρθρο 11 χωρίς (παραδόξως) καμία αναφορά στη θρησκευτική ελευθερία

⁴⁵ Βλ. Ν.Ν.Σαρίπολος, III σ.168 υποσ.7, Α.Σβώλος-Γ.Βλάχος II,σ.214 επ., Χρ.Σγουρίτσος Β', σ.133, Γιάννης Α.Μπακόπουλος, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, 1995, σ.101-103

συνταγματική τάξη δεν μπορεί εξ ορισμού να είναι ήσυχη. Οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι ο συνηθισμένος ορισμός της ήσυχης συνάθροισης που δόθηκε παραπάνω είναι γενικός, αόριστος και ως εκ τούτου όχι ιδιαίτερα ικανοποιητικός, αφού μπορεί να οδηγήσει σε ανεξέλεγκτη αστυνομική καταστολή. Πιο συγκεκριμένη είναι η θέση ότι ήσυχη είναι μια συνάθροιση, εφόσον όσοι συμμετέχουν σε αυτή δεν επιδίδονται ή δεν επιδιώκουν να επιδοθούν σε βιαιοπραγίες κατά προσώπων ή πραγμάτων⁴⁶. Η επιταγή της ησυχίας ουσιαστικά αντιστοιχεί σε μία απαγόρευση της βιαιοπραγίας. Μια συνάθροιση παύει να είναι ήσυχη, όταν στους κόλπους της λαμβάνουν χώρα και μάλιστα κατά τρόπο συστηματικό αξιόποινες πράξεις ιδίως οι προβλεπόμενες στα άρθρα 171 και 189 του Ποινικού Κώδικα (θρασύτητα κατά της αρχής και διατάραξη της κοινής ειρήνης αντίστοιχα). Μια συγκέντρωση δεν μπορεί επίσης να θεωρηθεί ήσυχη όταν καταλήγει σε κατάληψη δημοσίων ή ιδιωτικών κτιρίων ή όταν προκαλεί σοβαρή διατάραξη της συγκοινωνίας για παράδειγμα με την ανέγερση οδοφραγμάτων που εμποδίζουν τη διέλευση οχημάτων. Ο ήσυχος χαρακτήρας μιας συγκέντρωσης αποβάλλεται και στις περιπτώσεις που αυτή οδηγεί στην παρεμπόδιση της χρήσης ή της λειτουργίας κοινωφελών εγκαταστάσεων, καθώς επίσης και όταν έχει ως αποτέλεσμα τον εκφοβισμό ιδιωτών αλλά και κρατικών ή άλλων δημοσίων οργάνων (π.χ. ενός δικαστηρίου). Είναι αναμφίβολο ότι, αν η βίαιη συμπεριφορά εκπορεύεται από το σύνολο των συναθροιζομένων (π.χ. βίαιος, κινούμενος όχλος επιτίθεται κατά προσώπων και πραγμάτων) τότε η συνάθροιση παύει να είναι ήσυχη. Αντίθετα ο ήσυχος χαρακτήρας μιας συνάθροισης δεν αναιρείται κατ' αρχήν από βιαιοπραγίες μεμονωμένων ατόμων ή ακόμα και μιας μικρής μερίδας των συμμετεχόντων, που ενεργούν παρά τη θέληση και τις προσπάθειες παρεμπόδισέως τους εκ μέρους των υπολοίπων. Σε μια τέτοια περίπτωση η προστασία του άρθρου 11 χάνεται μόνο για τους βιαιοπραγούντες και όχι για τα άλλα μέλη της συνάθροισης. Πάντως, αν η απομάκρυνση των βιαιοπραγούντων στη συγκεκριμένη περίπτωση παρά τη συνδρομή της αστυνομίας αποδεικνύεται αδύνατη, μπορεί να είναι θεμιτή η διάλυση της συνάθροισης⁴⁷. Η χρήση σολών και γενικά διακριτικών γνωρισμάτων είναι επιτρεπτή υπό την προϋπόθεση ότι αυτά δε διεγείρουν τη βία (π.χ. φασιστικά εμβλήματα, σήματα ή μάσκες τρομοκρατικών οργανώσεων).

Μια συνάθροιση επίσης δεν παύει να καθίσταται ειρηνική εκ του γεγονότος και μόνο ότι κάποιοι τρίτοι τη διαταράσσουν κατά τρόπο παράνομο. Οι αστυνομικές αρχές σε μια τέτοια περίπτωση έχουν υποχρέωση να παράσχουν την προστασία τους στη διαταρασσόμενη συνάθροιση, η οποία εξακολουθεί να απολαμβάνει πλήρως της προβλεπόμενης στο άρθρο 11 συνταγματικής κατοχύρωσης. Μάλιστα σύμφωνα με το Ν.Δ. 794/1971 (άρθρο 4 §2 και άρθρο 10) η διατάραξη μιας δημόσιας συνάθροισης αποτελεί ποινικό αδίκημα. Η διαταρασσόμενη συνάθροιση μπορεί να διαλυθεί, μόνο όταν η απόκρουση της επίθεσης από πλευράς αστυνομίας είναι αδύνατη, ακόμα

⁴⁶ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', εκδ. Σάκκουλα 2005, σ.831, Κώστα Χρυσόγону, ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα 2002, σ.448

⁴⁷ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', Εκδ.Σάκκουλα 2005, σ.832

και μέσω φυσικού καταναγκασμού και πάντοτε υπό την προϋπόθεση ότι απειλείται σοβαρά η ζωή, η υγεία ή η περιουσία των ησυχώς συναθροισμένων ή τρίτων. Συναφές είναι και το ζήτημα των λεγόμενων αντισυναθροίσεων ή διαδηλώσεων. Αντισυνάθροιση είναι η συγκέντρωση αντιφρονούντων στον ίδιο τόπο και χρόνο, με την προηγουμένως εξαγγελθείσα κύρια συνάθροιση όχι για την προβολή ιδίων φρονημάτων και αιτημάτων από τους συμμετέχοντες σ' αυτήν, αλλά για την παρεμπόδιση της διεξαγωγής της κυρίας συναθροίσεως⁴⁸. Η αντισυνάθροιση είναι εξ ορισμού μη ήσυχη, αφού αποβλέπει στην έμμεση ματαίωση ή παρακώλυση της ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι από άλλους. Ως εκ τούτου δεν απολαμβάνει συνταγματικής προστασίας κατά το άρθρο 11 και οι αστυνομικές αρχές έχουν καθήκον να την απαγορεύσουν και να εμποδίσουν την πραγματοποίησή της, προκειμένου να προστατεύσουν την κύρια συνάθροιση. Η παραδοχή αντίθετης γνώμης θα οδηγούσε, όπως έχει διδάξει και η ιστορική εμπειρία, σε αποδυνάμωση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι, αφού θα υπήρχε η δυνατότητα το κράτος ή άλλοι φορείς να εξουδετερώνουν στην πράξη ήσυχες και άοπλες συναθροίσεις με τη συστηματική διοργάνωση αντισυναθροίσεων. Πάντως, η απλή διεξαγωγή στον ίδιο χώρο πλειόνων συναθροίσεων ακόμα και αν τα προβαλλόμενα αιτήματα διαφέρουν –δεν αρκεί, για να αφαιρέσει τον ήσυχο χαρακτήρα από κάποια εξ αυτών, εφόσον δεν λαμβάνουν χώρα διενέξεις και βιαιοπραγίες.

Μία συνάθροιση όμως για να προστατεύεται από το Σύνταγμα δεν αρκεί να είναι απλώς ήσυχη, αλλά απαιτείται να είναι και άοπλη. Γίνεται δεκτό ότι ο όρος όπλα χρησιμοποιείται τόσο με την τεχνική όσο και με την πραγματική του έννοια. Εδώ υπάγονται τα όπλα τα οποία είναι ειδικώς κατασκευασμένα για προσβολή της ανθρώπινης ζωής, σωματικής ακεραιότητας, υγείας και περιουσίας (π.χ. πυροβόλα όπλα), αλλά και όσα αντικείμενα είναι από τη φύση τους κατάλληλα αυξάνοντας τη μυϊκή δύναμη του ατόμου να τραυματίσουν άτομα ή να προκαλέσουν ζημιές (π.χ. λαστοί, ράβδοι, σιδηρόβεργες, πέτρες, μαχαίρια κουζίνας). Ανάλογο ορισμό της έννοιας του όπλου δίνει έμμεσα το Ν.Δ.794/71 το οποίο στο άρθρο 11 τιμωρεί όποιον «εν δημοσία συναθροίσει φέρει όπλον ή έτερα αντικείμενα δυνάμενα οπωσδήποτε να προκαλέσουν σωματικές βλάβες ή φθοράν πραγμάτων». Αν μάλιστα γίνει και χρήση των όπλων η συνάθροιση πέρα από το ότι είναι ένοπλη παύει πλέον να θεωρείται και ήσυχη, στοιχείο δηλωτικό της συνοχής ανάμεσα στον ήσυχο αφ' ενός και άοπλο αφ' ετέρου χαρακτήρα μιας συνάθροισης. Γίνεται επίσης δεκτό ότι ακόμα και όσοι έχουν άδεια νόμιμης οπλοφορίας θα πρέπει, όταν μετέχουν σε μια συνάθροιση να είναι άοπλοι. Συνάθροιση η οποία δεν πληροί την προϋπόθεση του άοπλου χαρακτήρα βρίσκεται εκτός του πεδίου προστασίας του άρθρου 11 του Συντάγματος και μπορεί ή ορθότερα πρέπει να διαλυθεί από την αστυνομία με τη χρήση μέσων φυσικού καταναγκασμού με βάση βέβαια την αρχή της αναλογικότητας. Η παρουσία πάντως απλώς ορισμένων ένοπλων προσώπων χωρίς την

⁴⁸ Βλ. Κ.Χ.Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα 2002, σ.449, Γ.Μπακόπουλο, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό,γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, 1955, σ.102

συγκατάθεση των οργανωτών –χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των agent provocateurs- δεν προσδίδει αφ’ εαυτής ένοπλο και κατ’ επέκταση παράνομο χαρακτήρα σε μια συνάθροιση. Εκτός συνταγματικής προστασίας σε αυτές τις περιπτώσεις βρίσκονται μόνο τα ίδια τα ένοπλα πρόσωπα. Αν όμως τα υπόλοιπα μέλη της συνάθροισης δεν φροντίσουν να τους απομονώσουν –πολλώ δε μάλλον αν τους παρέχουν κάλυψη ή αν αποδεικνύεται εν τοις πράγμασι αδύνατη η απομάκρυνση των προσώπων αυτών- από τους κόλπους της συνάθροισης, τότε αυτή στο σύνολο της παύει να θεωρείται άοπλη και προσλαμβάνει παράνομο χαρακτήρα.

Το περιεχόμενο του δικαιώματος της συνάθροισης

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι που κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του ισχύοντος Συντάγματος κατά τη θετική του πλευρά περιλαμβάνει την ελευθερία της οργάνωσης, διεξαγωγής, διεύθυνσης και κυρίως συμμετοχής σε μία οποιαδήποτε συνάθροιση χωρίς δυσμενείς επιπτώσεις. Με τον όρο οργάνωση αναφερόμαστε στην ανάληψη πρωτοβουλίας για την πραγματοποίηση μιας συνάθροισης και στην εκπόνηση του αντίστοιχου σχεδιασμού. Η διεξαγωγή αναφέρεται στην πραγματοποίηση της συνάθροισης αυτή καθ’ εαυτή, ενώ η διεύθυνση περιλαμβάνει τη διεύθυνση της και την εγγύηση της ομαλής, της κανονικής εξέλιξής της. Τέλος με τον όρο συμμετοχή εννοούμε την παρουσία σε μία συνάθροιση ή στις συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της. Το Ν.Δ. 794/71 περί «δημοσίων συναθροίσεων» κάνει λόγο για δικαίωμα διοργάνωσης (άρθρο 2), διεύθυνσης (άρθρο 3) και βέβαια συμμετοχής (άρθρο 1 §1) σε δημόσιες συναθροίσεις. Ανάλογη διάκριση γίνεται δεκτή και υπό το καθεστώς του άρθρου 8 του θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας⁴⁹. Η κατοχύρωση αυτών των ελευθεριών κατ’ ορθή κρίση είναι ασυμβίβαστη με την απαίτηση οποιασδήποτε άδειας, έγκρισης, εγγυοδοσίας ή και ακόμα προηγούμενης αναγγελίας, όπως αυτής που προβλέπει το Ν.Δ. 794/71. Ο καθένας είναι, λοιπόν, ελεύθερος χωρίς τέτοιου είδους περιορισμούς να διοργανώσει, να διευθύνει μία συνάθροιση και προπαντός να συμμετάσχει σε αυτήν. Η δυνατότητα εκφώνησης λόγου ή ομιλίας σε μία συνάθροιση πάντως καλύπτεται από την ελευθερία του λόγου.

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι περιλαμβάνει και την ελευθερία, την ευχέρεια επιλογής του χρόνου και του τόπου διεξαγωγής μιας συναθροίσεως. Ο νόμος ωστόσο προβαίνει προς αμφοτέρες τις κατευθύνσεις σε περιορισμούς –ή ακριβέστερα προσδιορισμούς- χάριν της προστασίας άλλων έννομων αγαθών. Έτσι μεταξύ άλλων το Ν.Δ. 794/71 απαγορεύει τη διεξαγωγή δημοσίων συναθροίσεων κατά τις ώρες κοινής ησυχίας (άρθρο 4 παρ.3), ενώ ανάλογες προβλέψεις υπάρχουν

⁴⁹ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.89 υποσ.4

και σε επίπεδο εκλογικής νομοθεσίας αναφορικά με την ημέρα διεξαγωγής των εκλογών ή την παραμονή της. Όσον αφορά τον τόπο διενέργειας μιας συνάθροισης είναι ευνόητο πως αυτή δεν μπορεί να διεξαχθεί σε ιδιόκτητο ακίνητο χωρίς προηγούμενη άδεια του ιδιοκτήτη. Συμβατή επίσης με το Σύνταγμα θα ήταν και η απαγόρευση διεξαγωγής συναθροίσεων σε κεντρικές αρτηρίες της πόλεως σε ώρες κυκλοφοριακής αιχμής⁵⁰, αν και δυστυχώς η πραγματικότητα είναι τελειώς αντίθετη.

Αμφισβήτηση επικρατεί σχετικά με το αν και κατά πόσο η ελευθερία συνάθροισης περιλαμβάνει και το δικαίωμα του ατόμου έναντι της κρατικής εξουσίας να απαιτήσει παροχές οικονομικής φύσεως (αίθουσες, χώρους, μέσα) για την διευκόλυνση της ασκήσεώς της. Η παραδοσιακή αντίληψη που χαρακτηρίζει τον αμυντικό χαρακτήρα του δικαιώματος δίνει στο ερώτημα αυτό αντιφατική απάντηση. Σύμφωνα με αυτή τη θέση το δικαίωμα επιβάλλει απλώς και μόνον καθήκον αποχής στην κρατική εξουσία και απαγορεύει την προσβολή των συναθροίσεων από τους φορείς της αλλά και τρίτους. Αυτή είναι η κλασική θέση για το ρόλο των ατομικών δικαιωμάτων η οποία κρατεί και στην γερμανική επιστήμη⁵¹. Ωστόσο, το άρθρο 25 παρ.1 εδ.α' και β' του ισχύοντος Συντάγματος ορίζει ότι «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκησή τους». Έτσι, λοιπόν, μπορεί υπό προϋποθέσεις με βάση την παραπάνω συνταγματική επιταγή να γίνει δεκτό πως το δικαίωμα συνάθροισης περιλαμβάνει και το δικαίωμα του ατόμου να ζητήσει από το κράτος παροχές για την ευκολότερη άσκησή του. Για παράδειγμα, ένας δήμος ή μια κοινότητα δεν θα μπορούσε να αρνηθεί αυθαίρετα σε έναν ιδιώτη τη διάθεση της μοναδικής κατάλληλης αίθουσας που υπάρχει στο δήμο ή στο χωριό για τη διεξαγωγή μιας συνάθροισης.

Η ελευθερία το συνέρχεσθαι εκτός από τη θετική της πλευρά, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, περιλαμβάνει και μία αρνητική πτυχή. Το δικαίωμα της συνάθροισης αναφέρεται στην ευχέρεια του ατόμου για μη διοργάνωση ή μη διεξαγωγή μιας συνάθροισης, αλλά και στη δυνατότητά του να μη συμμετάσχει σε μια συνάθροιση ή και να αποχωρήσει από αυτή, αν το επιθυμεί, χωρίς δυσμενείς συνέπειες (αρνητική ελευθερία συναθροίσεως). Κρατικά επιβεβλημένες συναθροίσεις που περιβάλλονται το μανδύα του αυθόρμητου δεν είναι νοητές. Αυτά προκύπτουν ήδη από το άρθρο 11 §1 με μία τελολογική ερμηνεία, όπως συμβαίνει και με άλλες συνταγματικές διατάξεις που αναφέρονται σε ανάλογες ατομικές ελευθερίες (π.χ. άρθρο 12 §1, 13 §1, 14 §1)⁵². Η νομολογία αμφιταλαντεύτηκε ως προς την προέλευση της αρνητικής πτυχής των ατομικών δικαιωμάτων. Οι σχετικές αποφάσεις αφορούν όχι την ελευθερία της συνάθροισης αλλά το δικαίωμα του συνεταιριζέσθαι. Αρχικά το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχτηκε πως η ελευθερία μη συμμετοχής σε σωματείο προκύπτει από τη γενική ελευθερία του άρθρου

⁵⁰ Βλ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, τ.Β', Εκδ.Σάκκουλα, 2005, σ.836

⁵¹ Βλ. Herzog εις Meunz-Durig-Herzog, *op.cit.*, τ.1, άρθρο 8, αριθ.περιθ.20, Hoffmann-Riem εις Wasserman, *op.cit.*, τ.Ι, σ.761 επ αριθ.περιθ.34

⁵² Βλ. Ράικου, *op.cit.*, τ.Β' σ.105 επ. –Herzog εις Maunz-Durig-Herzog, *op.cit.*, τ.Ι σ.11, αριθ.περιθ.34

5 του Συντάγματος⁵³, ενώ αργότερα προσχώρησε με την απόφαση του 2805/1984 στην ορθή γνώμη ότι αυτή προκύπτει αποκλειστικά από το άρθρο 12 §1 του Συντάγματος⁵⁴.

Ο ρόλος της αστυνομικής αρχής

(α) Η παρουσία της αστυνομίας στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις

Το άρθρο 11 παράγραφος 2 αναφέρεται στο ρόλο και η δράση της αστυνομίας στο πλαίσιο της άσκησης της ελευθερίας του συνέρχεσθαι.

Το πρώτο εδάφιο της συγκεκριμένης παραγράφου προβλέπει τη δυνατότητα της αστυνομίας να παρίσταται στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και μόνο σε αυτές. Εξ αντιδιαστολής προκύπτει ότι η παρουσία της αστυνομίας σε δημόσιες συναθροίσεις που διεξάγονται σε κλειστό χώρο είναι ανεπίτρεπτη. Στο σημείο αυτό παρατηρείται μια διαφοροποίηση σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα, τα οποία αναγνώριζαν στην αστυνομία τη δυνατότητα να παρίσταται εν γένει στις δημόσιες συναθροίσεις και όχι μόνο στις υπαίθριες. Σχετική ρύθμιση υπάρχει και στο πλαίσιο του Ν.Δ. 794/1971 η οποία όμως είναι αντισυνταγματική καθ' ο μέτρο αναφέρεται και στις δημόσιες συναθροίσεις σε κλειστό χώρο. Η παρουσία της αστυνομίας σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να υπονομεύει την ελευθερία του συνέρχεσθαι και πρέπει να συμβαδίζει με την αρχή της αναλογικότητας. Η αστυνομία οφείλει κατ' αρχάς να γνωστοποιήσει την παρουσία της στη διεύθυνση της συνάθροισης, ο δε αριθμός των παρισταμένων αστυνομικών δεν μπορεί να υπερβαίνει εμφανώς τον απαιτούμενο με βάση τις εκάστοτε πραγματικές συνθήκες, αλλά πρέπει να περιορίζεται σε ένα εύλογο όριο. Σκοπός της αστυνομικής παρουσίας είναι η διαφύλαξη της δημόσιας ασφάλειας και η αποτροπή της τέλεσης βιαιοπραγιών κατά προσώπων ή πραγμάτων, καθώς και άλλων αξιόποινων πράξεων. Η αστυνομία με άλλα λόγια μεριμνά απλώς για τη διασφάλιση της ομαλής διεξαγωγή και εξέλιξης της δημόσιας υπαίθριας συναθροίσεως. Αντίθετα, σε καμιά περίπτωση δεν είναι δυνατόν η δράση της αστυνομίας να κατατείνει σε κατασκόπευση, εκφοβισμό ή τρομοκράτηση των συναθροιζομένων⁵⁵. Ιδιαίτερο ζήτημα είναι αυτό της χρήσης οπτικοακουστικών μέσων για την παρακολούθηση και την καταγραφή των διαδηλωτών, το οποίο όμως εξαιτίας του εξαιρετικά επίκαιρου χαρακτήρα του θα αναπτυχθεί σε ξεχωριστό τόπο.

⁵³ Αποφ.2235 και 3878/1979 εις το Σ 6(1980) σ.182 επ. και 376 επ.

⁵⁴ Βλ. αυτήν εις το Σ 10(1984) σ.64 επ. αντίθετα οι αποφάσεις 405, 410 και 411 του 1984 συνήγαγαν την ελευθερία μη συμμετοχής σε σωματείο τόσο από το άρθ.12 όσο και από το άρθρο 5 του Συντάγματος

⁵⁵ Βλ. Παναγιώτη Β.Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.119

(β) Η απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων

Το δεύτερο εδάφιο της εν λόγω παραγράφου παρέχει στην αστυνομική αρχή τη δυνατότητα να απαγορεύσει μία υπαίθρια συνάθροιση με αιτιολογημένη απόφασή της, αν συντρέχουν ορισμένοι όροι. Προβλέπεται μάλιστα και σχετική επιφύλαξη νόμου «όπως νόμος ορίζει» για την εξειδίκευση της συνταγματικής επιταγής. Από την ίδια τη ρύθμιση του κειμένου του Συντάγματος προκύπτει ότι οποιοδήποτε άλλο αυστηρότερο καθεστώς προληπτικού περιορισμού, για παράδειγμα απαίτηση προηγούμενης άδειας δεν είναι θεμιτό⁵⁶. Η απόφαση για την απαγόρευση πρέπει να είναι αιτιολογημένη και να προκύπτουν τα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά βάσει των οποίων στοιχειοθετείται κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια ή για σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Η απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων μπορεί να γίνει σε δύο διαφορετικά επίπεδα: το γενικό και το τοπικό, στην πρώτη περίπτωση, αν επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια και στη δεύτερη, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Το άρθρο 6 παρ.1 του Ν.Δ. 794/1971 απαιτεί επίσης να πρόκειται για κίνδυνο «μη δυνάμενο ν' αποτραπεί δι' ηπιότερων αστυνομικών μέτρων». Η έννοια της δημόσιας ασφάλειας γίνεται δεκτό πως είναι διαφορετική από την έννοια της εθνικής ασφάλειας και μάλλον στενότερη από τη δημόσια τάξη⁵⁷. Η δημόσια ασφάλεια αναφέρεται στην προστασία έννομων αγαθών θεμελιώδους σημασίας όπως η ζωή, η υγεία, η ελευθερία, η ιδιοκτησία του ατόμου καθώς και η ακεραιότητα της έννομης τάξης και των κρατικών θεσμών⁵⁸. Με άλλα λόγια μπορεί να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετείται κίνδυνος για την δημόσια ασφάλεια, όταν υπάρχει κίνδυνος να εκτραπεί η συνάθροιση σε μη ήσυχη κατά το άρθρο 11 του Συντάγματος. Η δυνατότητα γενικής απαγόρευσης των υπαιθρίων συναθροίσεων σε περίπτωση κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια αποτελεί στην πραγματικότητα μια μερική αναστολή του πολιτικά σπουδαιότερου μέρους του δικαιώματος συναθροίσεως⁵⁹.

Ο όρος σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής είναι αόριστος και η δυνατότητα καταχρήσεων ιδιαίτερα μεγάλη. Σοβαρή διατάραξη πάντως που θα δικαιολογεί την εκ των προτέρων απαγόρευση διεξαγωγής υπαίθριας συνάθροισης είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς χωρίς να παρατηρείται επαπειλήση αξιόποινης συμπεριφοράς. Ζήτημα διατάραξης της κοινωνικής και οικονομικής ζωής ενός τόπου για παράδειγμα θα μπορούσε να ανακύψει αν εξαγγελόταν μία συνάθροιση η οποία θα κατέτεινε στην κατάληψη ενός ιδιαίτερα κεντρικού κυκλοφοριακού κόμβου για αρκετό διάστημα. Πάντως γίνεται δεκτό πως

⁵⁶ ΑΠ 782/1979, ΝοΒ 1979,1142

⁵⁷ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.123-124

⁵⁸ Βλ. Κώστα Χ.Χρυσόγону, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.456

⁵⁹ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', Εκδ.Σάκκουλα, 2005, σ.844

σχετική συνταγματική επιταγή δεν μπορεί να εφαρμοστεί μέχρις ότου εκδοθεί ο σχετικός εκτελεστικός νόμος κάτι που δεν έχει συμβεί μέχρι σήμερα. Η παραδοχή της αντίθετης γνώμης οδηγεί σε υποκατάσταση της αστυνομικής αρχής στη θέση του νομοθέτη⁶⁰. Το Συμβούλιο της Επικρατείας από την πλευρά του προβαίνοντας σε ερμηνεία του άρθρου 11 σε σχέση με τη δυνατότητα της αστυνομικής αρχής για γενική ή τοπική απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων ακολουθεί μια προσέγγιση ενισχυτική του δικαιώματος των πολιτών να συνέρχονται ησυχώς και αόπλως⁶¹.

Σε περίπτωση τώρα που διοργανωθεί μια απαγορευμένη συνάθροιση η αστυνομία έχει τη δυνατότητα να τη διαλύσει προβαίνοντας σε πράξεις φυσικού καταναγκασμού. Ανάλογη δυνατότητα υπάρχει και όταν μια συνάθροιση είναι ένοπλη ή, εκτρεπόμενη σε βιαιοπραγίες κατά προσώπων ή πραγμάτων, αποβάλλει τον ειρηνικό χαρακτήρα της. Η διάλυση της συνάθροισης με αντίστοιχες υλικές ενέργειες από πλευράς αστυνομίας γίνεται σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας. Σχετικώς προβλέπει μεταξύ άλλων και το β.σ. 269/1972 το οποίο καθιερώνει συγκεκριμένα στάδια για τη δράση της αστυνομικής αρχής. Αρχικώς ο εκπρόσωπος της αστυνομίας απευθύνει στους συναθροιζόμενους τριπλή πρόσκληση να διαλυθούν παρουσία εκπροσώπων της διοικητικής και δικαστικής αρχής. Αν αυτοί δε συμμορφωθούν διατάσσεται η βίαιη διάλυσή τους. Προς τούτο χρησιμοποιούνται δακρυγόνα ή άλλα μέσα/τρόποι (π.χ. βίαιη απώθηση). Έσχατη λύση (*ultimum refugium*) αποτελεί η χρήση όπλων πάλι σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, ενώ προηγείται πάντοτε η ρίψη προειδοποιητικής βολής⁶².

---

⁶⁰ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.121-123 και Κώστα Χ.Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.456

⁶¹ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', Εκδ.Σάκκουλα, 2005, σ.845-846 και ΣτΕ 4635/77 (Τμημ.Δ') ΤοΣ 1978,173 (173/4)

⁶² Βλ. 13/1977 Γνωμοδ.Εφ.Λαρίσης, Ποιν.Χρον. 1978, σ.170 «Διάλυση συνάθροισης»
76/1966 ΑΠ, Ποιν.Χρον. 1966, σ.223 «Συγκέντρωση στην πλατεία Νέων Καταστημάτων στα Χανιά»
13005/1976 ΜονΠλημΑθ, Ποιν.Χρον. 1976, σ.259 «Συγκέντρωση αστέγων Περάματος»
84/1966 ΑΠ, Ποιν.Χρον. 1967, σ.171, «Υπόθεση αντιρατσιστικής διαδήλωσης στη Λάρισα»

Οριοθετήσεις του δικαιώματος του συνέρχεσθαι

Η κλασική ατομιστικού χαρακτήρα προσέγγιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δε διακρίνει ανάμεσα στην έννοια της οριοθέτησης και σε αυτή του περιορισμού. Κατ' ορθή εκτίμηση όμως οι οριοθετήσεις είναι νοητές στο πλαίσιο της γενικής ιεραρχικής σχέσης –γι' αυτό αποτελούν κατ' ακριβολογία προσδιορισμούς των δικαιωμάτων-, ενώ οι περιορισμοί εκδηλώνονται στο πεδίο των ειδικών κυριαρχικών σχέσεων⁶³.

Το άρθρο 11 του Συντάγματος δεν περιέχει γενική επιφύλαξη νόμου. Αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι οι συναθροιζόμενοι δεν υπόκεινται στους γενικούς νόμους του κράτους, οι οποίοι προστατεύουν κάποιο έννομο αγαθό συνταγματικής περιωπής. Ως γενικοί νόμοι νοούνται εκείνοι οι οποίοι «δεν στρέφονται κατά ενός προσώπου ή ομάδας προσώπων ή κατά ορισμένης συνάθροισης ή του αντικειμένου της ούτε καθιστούν αδύνατη ή δυσχεραίνουν ή αποδυναμώνουν δυσανάλογα την άσκηση του δικαιώματος της συναθροίσεως»⁶⁴. οι γενικοί νόμοι για να δημιουργούν αντίστοιχη δέσμευση απαιτείται να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας (προσφορότητας, αναγκαιότητας, αναλογικότητας, *stricto sensu*) και να μη θίγουν τον πυρήνα, να μην αναιρούν την ουσία του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Η ελευθερία της συνάθροισης δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ασυδοσία και ελευθεριότητα. Αδικήματα τα οποία δεν μπορεί να διαπράξει ένα μεμονωμένο άτομο, εξακολουθεί να απαγορεύεται να τελέσει και όταν αποκτά την ιδιότητα του συναθροιζόμενου. Έτσι η διεξαγωγή μιας συνάθροισης δεν παρέχει τη δυνατότητα στα μέλη της να διαπράττουν εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου ιδίως στρεφόμενα κατά της ζωής, της υγείας, της σωματικής ακεραιότητας και της περιουσίας των ατόμων. Σε μια τέτοια περίπτωση άλλωστε η συνάθροιση παύει να θεωρείται ήσυχη και δεν απολαμβάνει συνταγματικής προστασίας. Επίσης διεξαγωγή μιας συνάθροισης ή διαδήλωσης δε σημαίνει ευχέρεια κατάληψης ιδιόκτητων ή δημόσιων κτιρίων, παρακώλυση της λειτουργίας κρατικών οργάνων (π.χ. Βουλής ή ενός δικαστηρίου) ή δυνατότητα προσβολής κτιρίων ξένων πρεσβειών ή κατοικιών πρέσβων. Ακόμα είναι καθ' όλα νοητή η απαγόρευση διεξαγωγής μιας συνάθροισης σε ετοιμόρροπο κτίριο ή σε μνημεία ιστορικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα, καθώς επίσης και η προσωρινή απαγόρευση διεξαγωγής συναθροίσεων σε κλειστούς χώρους για λόγους δημόσιας υγείας στην περίπτωση που εκδηλωθεί μια σοβαρή –πολλώ δε μάλλον αν αυτή είναι θανατηφόρος– επιδημία. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην οριοθέτηση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι σε σχέση με την ελευθερία κίνησης και την οδική κυκλοφορία. Γίνεται δεκτό ότι μία συνάθροιση δεν μπορεί να προκαλεί σοβαρή διατάραξη της οδικής κυκλοφορίας με την ανέγερση οδοφραγμάτων ή την πρόκληση φωτιάς. Η παρακώλυση της κυκλοφορίας από μία διαδήλωση πρέπει να κινείται σε κάθε περίπτωση

⁶³ Βλ. αναλυτικά Ανδρέα Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, τ.Β', εκδ.Σάκκουλα, Αθήνα 2008, σ.52 επ.

⁶⁴ Βλ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, τ.Β', Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2005, σ.841

στο μέτρο του εύλογου και του αναγκαίου. Έτσι η ολοσχερής παρεμπόδιση της κυκλοφορίας σε κεντρικές αρτηρίες σε ώρα κυκλοφοριακής αιχμής μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνη με το Σύνταγμα μόνο σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις παλλαϊκών κινητοποιήσεων. Ακόμα και τότε βέβαια η αστυνομία οφείλει να μεριμνά ώστε να διεξάγεται η κίνηση των οχημάτων από παρακαμπτήριες οδούς έστω και με κάποια χρονική επιβράδυνση, σε κάθε δε περίπτωση δε να την αποκαθιστά μετά το πέρας της συνάθροισης.

Όλα τα παραπάνω δεν αποτελούν γνήσιους περιορισμούς του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Πρόκειται για οριοθετήσεις ή κατ' άλλη ορολογία για προσδιορισμούς της αντίστοιχης ελευθερίας, οι οποίοι απλώς αποσαφηνίζουν το πραγματικό περιεχόμενό της.

Περιορισμοί της ελευθερίας του συνέρχεσθαι στο πλαίσιο ειδικών κυριαρχικών σχέσεων

Ένα θέμα το οποίο χρήζει διερεύνησης είναι αν και κατά πόσο προβλέπονται περιορισμοί του δικαιώματος της συνάθροισης στο πλαίσιο των λεγόμενων ειδικών κυριαρχικών σχέσεων.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ειδικής εξουσιαστικής σχέσης είναι η ποινική σχέση. Είναι ξεκάθαρο ότι οι εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου καθ' ο χρόνο παραμένουν έγκλειστοι σε σωφρονιστικά ιδρύματα συνέπεια ποινικής καταδίκης αδυνατούν από την ίδια την φύση του πράγματος να ασκήσουν το δικαίωμα της συνάθροισης. Στο πλαίσιο του θεσμού της φυλακής, λοιπόν, είναι γεγονός ότι το εν λόγω δικαίωμα υφίσταται την πλέον δραστική μορφή περιορισμού.

Άλλη περίπτωση ειδικής κυριαρχικής σχέσης είναι η δημοσιοϋπαλληλική. Το άρθρο 11 του Συντάγματος από μόνο του δεν προβλέπει περιορισμούς ως προς την απόλαυση και την άσκηση της κατοχυρωμένης σ' αυτό ελευθερίας για τους δημόσιους υπαλλήλους. Περιορισμοί όμως στο πλαίσιο της δημοσιοϋπαλληλικής ιεραρχίας-θεσμού κρατικής υφής- είναι νοητοί με βάση το άρθρο 29 του Συντάγματος. Το άρθρο 29 παρ.3 ορίζει ως προς το εν λόγω θέμα ότι «Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος κατά την άσκηση των καθηκόντων τους στους υπαλλήλους του δημοσίου, οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημόσιων επιχειρήσεων ή επιχειρήσεων οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή επιχειρήσεων η διοίκηση των οποίων ορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το Δημόσιο με διοικητική πράξη ή ως μέτοχο». Στο ίδιο άρθρο προβλέπονται ανάλογοι περιορισμοί για τους δικαστικούς λειτουργούς και τους υπηρετούντας στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας οι οποίοι μάλιστα είναι εντονότεροι και γενικότεροι, αφού δεν αφορούν μόνο την άσκηση των

καθηκόντων των εν λόγω προσώπων. Με βάση τα παραπάνω γίνεται δεκτό πως δεν μπορεί ένας δημόσιος υπάλληλος κατά την άσκηση των καθηκόντων του ή ένας δικαστικός λειτουργός ή στρατιωτικός γενικώς να διοργανώσει κομματική συνάθροιση δεδομένου πως κάτι τέτοιο συνιστά σαφέστατη εκδήλωση υπέρ ενός κόμματος. Δεν μπορούν επίσης τα συγκεκριμένα πρόσωπα να διαφημίσουν ή να προβάλλουν μια κομματική συνάθροιση, να διανείμουν σχετικές προσκλήσεις ή να εκφωνήσουν λόγο σε αυτή υπό τους όρους που αναφέρθηκαν. Πάντως είναι γεγονός ότι η απλή παρουσία σε μια κομματική συγκέντρωση δεν αποτελεί άνευ ετέρου εκδήλωση υπέρ του αντίστοιχου πολιτικού κόμματος, εκτός εάν συνοδεύεται και από ανάλογη συμπεριφορά (π.χ. κραυγές, συνθήματα, χειρονομίες, ιδιαίτερη αμφίεση κλπ). Οι συγκεκριμένοι περιορισμοί της ελευθερίας του συνέρχεσθαι σε κάθε περίπτωση είναι εύλογοι και κατατείνουν στη διαφύλαξη της αμεροληψίας των δημοσίων υπαλλήλων, δικαστικών λειτουργών, στρατιωτικών και στην εμπέδωση της εμπιστοσύνης των πολιτών σε αυτήν.

Τέλος μια ακόμα κλασική περίπτωση ειδικής εξουσιαστικής σχέσης είναι η φοιτητική. Κανένας περιορισμός όπως γίνεται δεκτό δεν μπορεί να επιβληθεί στους φοιτητές από το κράτος αναφορικά με την άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, ιδίως μάλιστα σε σχέση με την άσκηση του δικαιώματος έξω από το χώρο σπουδών ή της σπουδαστικής διαμονής τους⁶⁵. Ο Νόμος 1268/1982 «για τη δομή και τη λειτουργία των ΑΕΙ⁶⁶» δεν περιέχει κανένα περιορισμό, αλλά αντίθετα ορίζει ότι «Όλοι οι εργαζόμενοι στα ΑΕΙ όπως και οι φοιτητές είναι ελεύθεροι να εκφράζονται συλλογικά μέσα από τα συνδικαλιστικά τους όργανα που διευκολύνονται στη λειτουργία τους από τις Πανεπιστημιακές αρχές». Το θέμα απασχόλησε και την ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας η οποία με την απόφαση 207/1967⁶⁷ έκρινε πως δεν συμβαδίζει με το άρθρο 11 –τότε 10- του Συντάγματος η λήψη προηγούμενης άδειας από τον πρύτανη για τη διοργάνωση συνάθροισης σε κλειστό χώρο από τους φοιτητές ή τη συμμετοχή τους σ' αυτήν.

---

⁶⁵ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.113

⁶⁶ Βλ. ΦΕΚ 87/16-07082 τ.Α

⁶⁷ Βλ. αυτήν εις ΝοΒ (1967), σ.251 επ.

Φορείς και αποδέκτες του δικαιώματος της συνάθροισης

(α) Φορείς του δικαιώματος

Το άρθρο 11 παρ.1 του Συντάγματος κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι μόνο στους Έλληνες πολίτες, προφανώς λόγω της ιδιάζουσας πολιτικής του λειτουργίας και σημασίας. Ο κοινός νομοθέτης είναι βέβαια ελεύθερος να διευρύνει τον κύκλο των φορέων του δικαιώματος, έτσι ώστε να υπάγονται σε αυτόν οι αλλοδαποί και οι ανιθαγενείς. Αυτό συμβαίνει, γιατί το Σύνταγμα θεσπίζει ένα *minimum*, ένα ελάχιστο όριο προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, το οποίο ο απλός νόμος να μην δεν μπορεί να υποβαθμίσει, έχει όμως την ευχέρεια να το επεκτείνει. Δέσμευση για τον κοινό νομοθέτη αποτελούν αναμφίβολα οι διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας και εν προκειμένω το άρθρο 11 παρ.1 της ΕΣΔΑ, το οποίο αναγνωρίζει σε κάθε πρόσωπο – συμπεριλαμβανομένων και των αλλοδαπών όσο και των ανιθαγενών- την «ελευθερία του συνέρχεσθαι ησύχως και αόπλως». Το ίδιο το κείμενο της ΕΣΔΑ(άρθρο 16) πάντως ορίζει πως το άρθρο 11 δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι απαγορεύει την επιβολή περιορισμών στην πολιτική δραστηριότητα των αλλοδαπών. Οι περιορισμοί –οι οποίοι θα γίνονται ολόένα και πιο προβληματικοί σε σχέση με τους λεγόμενους κοινοτικούς αλλοδαπούς- δεν μπορεί να αφορούν γενικά και αόριστα κάθε πολιτική συνάθροιση αλλοδαπών. Αντίθετα, η επίκληση της εξαιρέσεως του άρθρου 16 θα πρέπει να γίνεται *in concreto*.

Το Σύνταγμα δεν προβλέπει συγκεκριμένο όριο ηλικίας για την απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επομένως, υποκείμενα του δικαιώματος της συνάθροισης είναι όλοι οι Έλληνες, ανήλικοι και ενήλικοι. Ωστόσο, αν και δεν απαιτείται από το Σύνταγμα, ορισμένη ηλικία είναι απολύτως αναγκαία για την άσκηση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι. Σχετικά έχουν υποστηριχθεί απόψεις που συνδέουν αυτό το ηλικιακό όριο με τη δικαιοπρακτική ικανότητα⁶⁸ ή την ικανότητα στοιχειοθετήσεως ποινικής ευθύνης⁶⁹. Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό αν ο ανήλικος έχει τη στοιχειώδη πνευματική ωριμότητα –ζήτημα καθαρά πραγματικό- προκειμένου να ασκήσει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι⁷⁰. Έτσι ενώ κατ' αρχήν θα ήταν παράλογο να υποστήριζε κανείς ότι τα νήπια μπορούν να ασκήσουν αυτοπροσώπως το δικαίωμα της συνάθροισης, θα μπορούσε *ad hoc* να γίνει δεκτό ότι οι μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν τη δυνατότητα να διοργανώσουν ή να μετάσχουν σε μια συνάθροιση, εφ' όσον έχουν την απαραίτητη προς τούτο ωριμότητα (π.χ. προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για την κακή κατάσταση των εγκαταστάσεων του σχολείου τους). Βέβαια περιορισμοί

⁶⁸ Βλ. Παναγιώτη Β.Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.83-84

⁶⁹ Βλ. Α.Ι.Σβώλου-Γ.Κ.Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ.Β', Αθήνα 1955, σ.208

⁷⁰ Βλ. κώστα Χ.Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002,σ.451

στην άσκηση του δικαιώματος μπορούν να επιβληθούν από τους γονείς στο πλαίσιο της γονικής μέριμνας για λόγους προστασίας της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας του τέκνου⁷¹, αν η συμμετοχή σε μια συνάθροιση εγκυμονεί σχετικούς κινδύνους.

Κατά την κλασική αντίληψη φορείς των ατομικών δικαιωμάτων σύμφωνα με τη φύση τους είναι κατ' αρχήν μόνο τα φυσικά πρόσωπα. Το δικαίωμα της συνάθροισης έχει ως υποκείμενο του όχι την ίδια τη συνάθροιση, αλλά τα φυσικά πρόσωπα τα οποία τη διοργανώνουν ή συμμετέχουν σε αυτή. Και ένα νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου (π.χ. σωματείο) μπορεί να διοργανώσει μία συνάθροιση, ενώ το ίδιο ισχύει και για τις ενώσεις προσώπων που δεν έχουν περιβληθεί νομική προσωπικότητα, αν και ως προς τις τελευταίες η συζήτηση είναι περισσότερο θεωρητική. Αντίστοιχη πρόβλεψη υπάρχει και στο Ν.Δ. 794/71 που κατοχυρώνει ρητά (άρθρο 2 και 3) το δικαίωμα διοργάνωσης και πραγματοποίησης συναθροίσεων και υπέρ νομικών προσώπων ή ενώσεων προσώπων. Μια τέτοια λύση γίνεται δεκτή και υπό το καθεστώς του θεμελιώδους Νόμου στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και μάλιστα με ρητή διάταξη⁷². Τα παραπάνω ισχύουν βέβαια για τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ως φορείς δημόσιας εξουσίας ή ως διαχειριστές της περιουσίας) δεν αποτελούν φορείς ατομικών δικαιωμάτων, αλλά πηγή διακινδύνευσής τους και κατ' επέκτασιν αποδέκτες αυτών⁷³. Γίνεται όμως δεκτό⁷⁴ ότι τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου που απολαμβάνουν ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου καθεστώτος αυτοδιοίκησης, όπως τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης, μπορούν να οργανώσουν συναθροίσεις για την προάσπιση της αυτοδιοίκησής τους και μόνο. Υποστηρίζεται πάντως και η γνώμη ότι στο πλαίσιο της έννομης τάξης φορέας κάθε θεμελιώδους δικαιώματος – συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος του συνέρχεσθαι- είναι κάθε νομικό πρόσωπο ανεξάρτητα από τη διάκρισή τους σε ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου⁷⁵.

---

⁷¹ Βλ. Hoffmann-Riem εις R.Wassermann, Art.B, AK-GG,I,1984, σ.762-763

⁷² Βλ. Fusslein εις Neumann, Nipperdey-Scheuner, op.cit., τ.ΙΙ, σ.443

Herzog Meunz-Durig-Herzog, op.cit., τ.Ι, άρθρο 8, αριθ.περιθ.26

Hoffmann-Riem εις R.Wassermann, op.cit., άρθρο 8, σ.217 αριθ.περιθ.2

⁷³ Βλ. Ράικου, op.cit., τεύχ.Α΄

Δ.Τσάτσου, op.cit., σ.174

⁷⁴ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β΄, Εκδ.Σάκκουλα 2005,σ.838

⁷⁵ Βλ. Ανδρέα Γ.Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2008,σ.118-120

(β) Αποδέκτες του δικαιώματος

Το δικαίωμα της συνάθροισης έχει ως αποδέκτες του όλους τους φορείς της δημόσιας εξουσίας. Είναι αναμφίβολο ότι το συγκεκριμένο δικαίωμα στρέφεται τόσο κατά του κράτους όσο και κατά των νομικών προσώπων του δημοσίου δικαίου⁷⁶. Η δέσμευση της κρατικής εξουσίας είναι πλήρης και αφορά αδιακρίτως τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική λειτουργία. Στην περίπτωση δε των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου γίνεται δεκτό ότι η δέσμευση από το δικαίωμα υφίσταται σε κάθε περίπτωση ανεξάρτητα από το νομικό τύπο δράσης που επιλέγουν κάθε φορά. Τέλος είναι δεδομένο ότι το δικαίωμα της συνάθροισης στρέφεται και κατά των νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου και ιδίως των επιχειρήσεων, αποκλειστικός ή κύριος μέτοχος των οποίων είναι το κράτος.

Ένα ερώτημα το οποίο τίθεται είναι αν και κατά πόσο το εν λόγω δικαίωμα αναπτύσσει τη λεγόμενη τριτενέργεια. Η παραδοσιακή θέαση των ατομικών δικαιωμάτων δέχεται ότι από την ίδια τους τη φύση αυτά στρέφονται μόνο εναντίον του κράτους και των φορέων άσκησης δημόσιας εξουσίας και δεν εφαρμόζονται στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Έτσι η κρατούσα γνώμη⁷⁷ δέχεται ότι το δικαίωμα του συνέρχεσθαι αναπτύσσει τη λεγόμενη έμμεση τριτενέργεια. Στις σχέσεις των ιδιωτών, λοιπόν, εξακολουθούν σύμφωνα με αυτή τη θέση να εφαρμόζονται οι διατάξεις του ιδιωτικού και του ποινικού δικαίου. Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι λειτουργεί απλώς ως ένα αξιολογικό κριτήριο για την ερμηνεία των αντιστοίχων διατάξεων και για την εξειδίκευση των γενικών ρητρών και αορίστων νομικών εννοιών που αυτές περιέχουν. Με άλλα λόγια η εφαρμογή των διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου γίνεται υπό το φως, υπό το πρίσμα της συνταγματικής επιταγής. Αυτό συμβαίνει κατά κόρον στο πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων και των σχέσεων γονέων και τέκνων προκειμένου να εξασφαλίζεται η ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος από τους εργαζόμενους και τα παιδιά αντίστοιχα⁷⁸. Υποστηρίζεται ωστόσο και αντίθετη άποψη⁷⁹, η οποία φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τη ρύθμιση του άρθρου 25 παρ.1 εδ.γ'Σ ότι «τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν», όπως αναμορφώθηκα με την αναθεώρηση του 2001. Σύμφωνα με αυτή τη θέση όλα τα δικαιώματα ανεξαιρέτως – συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας του συνέρχεσθαι- έχουν ως αποδέκτες τους όχι μόνο το κράτος αλλά και τους ιδιώτες οι οποίοι επίσης αποτελούν τουλάχιστον σήμερα πηγή διακινδύνευσής τους. Γι'

⁷⁶ Βλ. Παναγιώτη Β. Τσίρη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, Αθήνα 1988, σ.85

Κώστα Χ.Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ.Σάκκουλα

Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', Εκδ.Σάκκουλα 2005, σ.839

Γ.Μπακόπουλο, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο, 1955, σ.59

⁷⁷ Όπως στην προηγούμενη υποσημείωση

⁷⁸ Βλ. σχετικά Ν.1264/1982 για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων, αρ.16 §3, ΦΕΚ 79/01-07-1982, τ.Α'-άρθρο 1510-1512 και 1518 ακ

⁷⁹ Βλ. Ανδρέα Γ.Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2008, σ.76 επ.

αυτό ο όρος τριτενέργεια θεωρείται αδόκιμος και προκρίνεται ο όρος διαπροσωπική ενέργεια.

Χρήση οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης στις συναθροίσεις

Ένα ζήτημα το οποίο εσχάτως έχει προσλάβει μεγάλες διαστάσεις είναι αυτό της χρήσης οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης από την πλευρά των αστυνομικών αρχών κατά τη διεξαγωγή συναθροίσεων. Το θέμα συνδέεται και με το λεγόμενο δικαίωμα στην ασφάλεια για το οποίο γίνεται συχνά λόγος στο δημόσιο δίκαιο. Πρόκειται για ένα δικαίωμα με προληπτικό κατά βάση χαρακτήρα από το οποίο μεταξύ άλλων απορρέει δέσμια υποχρέωση των αστυνομικών αρχών για παροχή αποτελεσματικής προστασίας (κυρίως της ζωής, της υγείας) των πολιτών σε περίπτωση διαδηλώσεων.

Σχετικό με το όλο ζήτημα είναι το άρθρο 8 του ν.3625/07 το οποίο τροποποίησε τα άρθρο 3 παράγραφο 2 του ν.2472/1997. Σε αυτό προβλέπεται δυνατότητα της αστυνομικής αρχής για χρήση τεχνικών μέσων παρακολούθησης ήχου και εικόνας κατά τη διεξαγωγή συναθροίσεων για τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και την καταστολή σοβαρών εγκλημάτων. Το εν λόγω άρθρο μάλιστα παρέχει δυνατότητα καταγραφής των στοιχείων ύστερα από άδεια εισαγγελικού λειτουργού και αξιοποίησής τους στο πλαίσιο ανακριτικής ή δικαστικής διαδικασίας για την εξιχνίαση αξιόποινων πράξεων που τελέστηκαν σε κάποια διαδήλωση. Το φυλαχθέν υλικό εν συνεχεία σύμφωνα με το άρθρο αυτό καταστρέφεται. Από μερίδα της θεωρίας η διάταξη θεωρείται αντισυνταγματική, αφού υποστηρίζεται ότι η παρουσία της αστυνομίας στις δημόσιες συναθροίσεις δεν της δίνει σε καμία περίπτωση ευχέρεια για απλή φωτογράφιση ή καταγραφή σε video των διαδραματιζομένων στη συγκέντρωση ή για καταγραφή και εξακρίβωση των στοιχείων της ταυτότητας των συναθροιζομένων⁸⁰. Αμφισβητείται ακόμη αν και κατά πόσο η συγκεκριμένη ρύθμιση είναι συμβατή με την αρχή της αναλογικότητας και ειδικότερα αν το μέτρο αυτό και κατά πόσο ,έτσι όπως προβλέπεται ,είναι πρόσφορο αλλά και αναγκαίο για την αποτροπή ή την καταστολή εγκλημάτων στο πλαίσιο διαδηλώσεων. Δυσχέρειες δημιούργησε και η κατά παράκαμψη της αρχής της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δυνατότητα που παρέχεται απλώς και μόνο σε ένα εισαγγελικό λειτουργό να δίνει άδεια για καταγραφή και περαιτέρω αξιοποίηση των στοιχείων έστω και υπό όρους. Δικαιοπολιτικά ορθότερο πράγματι θα ήταν να δίνεται ίσως η σχετική άδεια από τον πρόεδρο της εν λόγω αρχής.

Πέρα πάντως από την αντιπαράθεση που δημιουργήθηκε γύρω από τη συγκεκριμένη ρύθμιση ορθότερο είναι να γίνει δεκτό ότι για την αποτροπή και την εξιχνίαση αξιόποινων πράξεων που τελούνται στο

⁸⁰ Βλ. Κώστα Χ.Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002,σ.454
Π.Πορορά, Σύνταγμα και ΕΣΔΑ, 2001,70

πλαίσιο κάποιας συναθροίσεως είναι θεμιτή από πλευράς αστυνομίας η χρήση οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης. Ο λόγος βέβαια γίνεται πάντοτε για τις υπαίθριες συναθροίσεις στις οποίες και μόνο μπορεί να παρίσταται η αστυνομία. Σκοπός θα πρέπει να είναι η αποτροπή ή η διαλεύκανση της τέλεσης εγκλημάτων κι όχι η διακρίβωση της ταυτότητας των συναθροιζομένων απλώς και μόνο για να διαπιστωθεί ποιοι συμμετέχουν σε μια συγκέντρωση και συμερίζονται τα προβαλλόμενα απ' αυτήν αιτήματα. Έλεγχος φρονημάτων και πεποιθήσεων είναι αδιανόητος σε μια δημοκρατική δικαιοκρατούμενη πολιτεία. Θα πρέπει επίσης να παρέχονται αυστηρές θεσμικές εγγυήσεις και ασφαλιστικές δικλείδες που θα αφορούν την αξιοποίηση των στοιχείων αυτών από τις αστυνομικές ή δικαστικές αρχές και μόνο και τον αποκλεισμό της πρόσβασης οποιουδήποτε άλλου.

Εν κατακλείδι, μπορεί να ειπωθεί ότι η χρήση οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης στο πλαίσιο διαδηλώσεων είναι συνταγματικώς αποδεκτή, αν γίνεται κατά τρόπο φανερό και όχι συγκαλυμμένα, εξυπηρετεί σκοπούς αντεγκληματικής δράσης και μόνο, σέβεται την αρχή της αναλογικότητας και συνοδεύεται από αντίστοιχες θεσμικές εγγυήσεις. Σε κάθε άλλη περίπτωση προσβάλλεται ανεπίτρεπτα το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (Α11Σ) αλλά και η προσωπικότητα (Α5§1Σ) η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (Α9Σ), ενώ θίγονται και τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα (Α9ΑΣ) του ατόμου.

Συμπεράσματα

Συνάθροιση θεωρείται η προσωρινή συγκέντρωση πλειόνων προσώπων στον ίδιο τόπο και χρόνο για την επιδίωξη ορισμένου σκοπού. Η κυριότερη διάκριση των συναθροίσεων είναι σε ιδιωτική και δημόσια, ενώ σημαντική είναι και η διαφοροποίηση σε συγκέντρωση σε κλειστό χώρο ή υπαίθρια.

Το άρθρο 11 Σ κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι. Πρόκειται για ένα θεμελιώδες συλλογικό δικαίωμα το οποίο έχει χαρακτήρα μικτό εξαιτίας της παράλληλης ατομικής και πολιτικής χροιάς του. Το περιεχόμενο του διακρίνεται σε θετικό και αρνητικό. Κατοχυρώνεται υπέρ των φυσικών κυρίως προσώπων και στρέφεται βασικά κατά του κράτους και των φορέων δημόσιας εξουσίας, ενώ κατά την κρατούσα γνώμη αναπτύσσει και έμμεση τριτενέργεια, αν και υποστηρίζεται και η πλήρης εφαρμογή στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Το δικαίωμα της συνάθροισης οριοθετείται στην παρ.1 του άρθρου 11 Σ ενώ η παρ.2 αναφέρεται στο ρόλο της αστυνομίας σε σχέση με τις υπαίθριες συναθροίσεις. Περιορισμοί του είναι νοητοί στο πλαίσιο ειδικών κυριαρχικών σχέσεων.

Στις μέρες μας έχει προσλάβει διαστάσεις το ζήτημα της χρήσης οπτικοακουστικών μέσων παρακολούθησης στο πλαίσιο των διαδηλώσεων –τακτική της οποίας η συνταγματικότητα αμφισβητείται τουλάχιστον αν δεν παρέχονται κάποιες εγγυήσεις. Τέλος, αν και το Α11 Σ προβλέπει την έκδοση νόμου που να ρυθμίζει τα των υπαιθρίων συναθροίσεων, μέχρι σήμερα δεν έχει εκδοθεί τέτοιος νόμος. Η έκδοσή του κρίνεται επιβεβλημένη, γιατί η ισχύς πολλών από τις διατάξεις που εφαρμόζονται αμφισβητείται με συνέπεια να δυσχεραίνεται το έργο της αστυνομίας. Θετικά θα μπορούσε να αξιολογηθεί επίσης και η εισαγωγή νομοθετικών ρυθμίσεων (π.χ. υποχρεωτική διατήρηση μιας λωρίδας κυκλοφορίας ανοικτής κατά τη διεξαγωγή συναθροίσεων σε κεντρικούς δρόμους) που θα αποσαφήνιζαν τη σχέση ανάμεσα στην ελεύθερη κυκλοφορία των οχημάτων και το δικαίωμα της συνάθροισης, ώστε να ικανοποιούνται συγχρόνως και οι δύο ανάγκες με τρόπο αποτελεσματικό και να αποφεύγονται τα άτοπα του παρόντος.

Παράρτημα

(α) Περίληψη

Η συγκεκριμένη εργασία ασχολείται με την έννοια, τα είδη της συνάθροισης και το αντίστοιχο δικαίωμα όπως προβλέπεται στο άρθρο 11 Σ. Συνάθροιση θεωρείται η προσωρινή συγκέντρωση πλειόνων προσώπων στον ίδιο τόπο και χρόνο και η επιδίωξη απ' αυτά ενός σκοπού. Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι έχει συλλογικό και διττή νομική φύση εξαιτίας της ατομικής και πολιτικής υφής του. Εμφανίζει θετικό αλλά και αρνητικό περιεχόμενο. Προσδιορίζεται στο άρθρο 11 και ειδικότερα στην πρώτη παράγραφο, ενώ στο πλαίσιο της παραγράφου 2 γίνεται αναφορά στο ρόλο της αστυνομίας. Κατοχυρώνεται υπέρ των φυσικών κυρίως προσώπων και στρέφεται εναντίον του κράτους και των φορέων δημόσιας εξουσίας, ενώ στις σχέσεις των ιδιωτών αναπτύσσει κατά την κρατούσα γνώμη έμμεση τριτενέργεια.

Aggregation is the provisional concentration of many people in the same place and time. These people share a certain common aim. The right of aggregation is a fundamental collective right and mixed at the same time because of its individual and political character. Its content is not only positive, but also negative. It's recognized against the state and mainly in favor of persons and according to the most widespread point of view, it has an indirect tritenergia. The right of aggregation is delimited by the article 11 paragraph 1 of the Constitution while special certain restrictions can be met in the second paragraph of the same article.

(β) Λήμματα

Συνάθροιση	Aggregation
Συγκεντρώνομαι	Assemble
Συλλογικός χαρακτήρας	Collective character
Θεμελιώδης χαρακτήρας	Fundamental character
Ατομική φύση	Individual nature
Πολιτική φύση	Political nature
Μικτή φύση	Mixed nature
Δικαίωμα	Right
Κράτος	State
Φυσικά πρόσωπα	Persons
Έμμεση τριτενέργεια	Indirect tritenergia
Θετικό περιεχόμενο	Positive content
Αρνητικό περιεχόμενο	Negative content
Περιορισμοί	Restrictions
Άοπλη	Peaceful
Ήσυχη	Quiet
Διαδήλωση	Manifestation
Ιδιωτική	Private
Δημόσια	Public
Πολιτική	Political
Σκοπός	Aim
Υπαίθρια	Outdoor
Αστυνομία	Police
Απαγόρευση	Prohibition
Δημόσια ασφάλεια	Public safety
Διάλυση	Dissolution

(γ) Νομολογία

- 1693/1963 ΣτΕ (Ολομ), ΝοΒ 1963, σ.1091: Συγκέντρωση οικοδομών στο θέατρο «Σαμαριτζή»
- 639/26-02-1966 Γνωμοδ. Εισαγ. Πρωτ. Αμαλιάδος, ΝοΒ 1966, σ.909: Ποδοσφαιρικός αγώνας Αμαλιάδος
- 76/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1966 σ.223: Συγκέντρωση στην πλατεία Νέων Καταστημάτων στα Χανιά
- 84/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1967, σ.171: Υπόθεση αντιφασιστικής διαδήλωσης στη Λάρισα
- 342/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1966, σ.203: Συμπλοκή πλήθους με την αστυνομία στην Αθήνα
- 372/1966 Πλημ.Θηβών ΠοινΧρον 1966, σ.573: Συγκέντρωση αγροτών στην περιοχή των Θηβών
- 494/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1967, σ.149: Συνάθροιση οπαδών της ΕΔΑ στην Ορεστιάδα
- 509/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1967, σ.155: Συγκέντρωση εργατοϋπαλλήλων στον κινηματογράφο «Ιλίσια» Θεσσαλονίκης
- 534/1966 ΑΠ ΠοινΧρον 1967, σ.171: Υπόθεση αντικριστικής διαδήλωσης στη Λάρισα
- 788/1966 (Βουλ.) Διαρκ.Στρατ.Ιωαννίνων ΠοινΧρον 1967, σ.249: Υπόθεση στρατοπέδου Ιωαννίνων
- 207/1967 ΣτΕ (Ολομ), ΝοΒ 1967, σ.251: Υπόθεση φοιτητικού Συλλόγου «Πλάτων»
- 1300/1975 Εφ.Θεσσαλονίκης ΠοινΧρον ΚΣΤ', σ.769: Συγκέντρωση ειρηνιστών Θεσσαλονίκης
- 3/1970 Πλημ.Αγρινίου ΠοινΧρον 1970, σ.378: Υπόθεση τέλεσης γάμου στο Αγρίνιο
- 1227/1967 Τριμ.Πλημ.Βέροιας ΑΡΜ 1979, σ.317: Υπόθεση συγκέντρωσης ροδακινοπαραγωγών Βέροιας
- 13005/1976 ΜΠλημΑθ, ΤοΣ1977, σ.178: Συγκέντρωση αστέγων Περάματος
- 4635/1977 ΣτΕ(Τμ Δ'), Το Σ 1978, σ.173: Συγκέντρωση μαρτύρων Ιεχωβά Μαγνησίας
- 3649/1977 ΤριμΠλημ Θεσσαλονίκης, ΑΡΜ 1979, σ.59: Συγκέντρωση σπουδαστών Θεσσαλονίκης
- 13/1977 Γνωμοδ.Εισαγ.Εφετ. Λαρίσης ΠοινΧρον 1978, σ.170: Διάλυση συνάθροισης
- 337/1978 Γνωμοδ. του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Νομικόν Δελτίον 1978, σ.46 επ: Υπόθεση συνάθροισης σε σκηνή από ύφασμα
- 11/1978 Πλημ Σπάρτης ΠοινΧρον 1978, σ.261: Συγκέντρωση φιλοβασιλικών στο Μιστρά
- 782/1979 ΑΠ ΠοινΧρον ΚΘ', σ.883: Συγκέντρωση Πάτρας 1978
- 935/1981 ΑΠ ΠοινΧρον 1982, σ.179: Κατάληψη της οδού Πατησίων

- 4/1999 Γνωμοδ.Εισαγ.ΑΠ ΠοινΧρον 1999, σ.373, Διατάραξη Οδικής Κυκλοφορίας
- 58/2005 Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα: Χρήση κλειστού κυκλώματος τηλεόρασης για τη διαχείριση της κυκλοφορίας και την προστασία προσώπων και αγαθών.

(δ) Βιβλιογραφία

- Βαλάκου-Θεοδωρούδη Μ., Το δικαίωμα της συνάθροισης στη νομολογία, Επιθεώρηση Δημόσιας Δικαιοσύνης και Διοικητικής Δικονομίας Τομ26, σ.50 επ.
- Γεωργόπουλου Κων/νου, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Τεύχος Γ, 1973
- Του ιδίου, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 1990
- Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα, τ.Β', 2005
- Δημητρόπουλου Ανδρέα, Συνταγματικά Δικαιώματα, Τόμος Γ', Τεύχη I-III, 2008
- Hesse K., Grundzuge des Verfassungsrecht der BRD, 1991
- Hoffmann-Riem Art8, AK-GGI, 1984
- Κυριακού Δ. Ερμηνεία συντ/κού δικαίου, τόμος Α', 1904
- Μάνεση Α., Ατομικές Ελευθερίες, 1981
- Μανιατάκη Α., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1981
- Μπακόπουλου Γιάννη, Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο ελληνικό, αγγλικό και γαλλικό δημόσιο δίκαιο, 1995
- Παπαδούκα Ν., Αρχαί του Συνταγματικού Δικαίου, 1848
- Παπαιωάννου Ζωή, Η ηλεκτρονική επιτήρηση των δημοσίων συναθροίσεων και συγκεντρώσεων από τις αστυνομικές αρχές, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2007, σ 729 επ.
- Παραρά Πέτρου, Σύνταγμα 1975 Corpus I, άρθρα 1-50, 1982
- Του ιδίου, Σύνταγμα και ΕΣΔΑ, 2001
- Πιτσόγιαννη Παναγιώτη, Συναθροίσεις-Συγκεντρώσεις, 1987
- Ράικου Αθανασίου, Κείμενα Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου, 1965
- Του ιδίου, Αι Διακηρύξεις των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Ελληνικής Επανάστασεως, 1971
- Σαριπόλου Ν.Ι., Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, τ.Δ', εμδ.3^η, 1875
- Σαριπόλου Ν.Ν., Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, τ.Γ', εκδ.4^η, 1923
- Σβώλου Α.Ι.-Βλάχου Γ.Κ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, 1955
- Σβώλου Α.Ι., Αι εν υπαιθρίω συναθροίσεις κατά το Δημόσιο ημών Δίκαιον και η νομοθετική ρύθμισις αυτών, 1916
- Τόχου Α., Δίκαιο της δημόσιας τάξης, 1990
- Τσίρη Παναγιώτη, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, 1988
- Φλογαΐτη Θεοδώρα, Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου, 1987
- Χρυσόγονου Κώστα, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2^η έκδοση, 2002
- www.dsa.gr
- www.dsanet.gr
- www.greeklaws.gr/pubs
- www.law.uoa.gr/~adimitrop

- www.europa.eu.int